

MAKALELER

Kürsü ve Kitap: V./XI. Yüzyılda Vâizler ve Hadis İlimiyle Münasebetleri

Pulpit and Book: Preachers and Their Relations to the Science of Hadith in the Fifth/Eleventh Century

Hasan CİRİT*

Öz: İslâm medeniyetinin V./XI. yüzyıldaki ilmi hareketliliği vâizler üzerinden tespit etmeyi hedefleyen bu makalede, öncelikle dönemin siyâsî, dinî ve ilmî durumu hakkında bilgi verilmiş, sonrasında bu asırda resmî ya da gayri resmî olarak vaaz ve hitabet ile ilgilenen isimler, tarih ve tabakât türü eserlerin yardımıyla belirlenmiştir. Tespit edilen 69 kişilik bu vâiz-âlim kümesi, ilmî seviyeleri ve haklarında kullanılan unvanlar, hadis ilmi ile münasebetleri, siyâsî, sosyal ve kültürel hayata etkileri, yaşadıkları coğrafya, mezhep aidiyetleri ve konu etrafında telif ettikleri eserler açısından tetkik edilmiş, son olarak vaaz ve hitabet görevlerinin icra edildiği mekanlar hakkında bilgi verilmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla sosyal olarak etraflı bir ilişkiler ağına sahip olan vâizler, o dönemdeki itikâdî cereyanlarla da hayli ilgilidirler. Bu dönemde yaşayan vâizlerin bazıları siyâsî erkle temaslarında sorunlar yaşarken, bazıları daha iyi ilişkilere sahiptirler. Vâizlerin büyük kısmının ise irşâd faaliyeti olarak görülen vaazlarını ilmî bir ciddiyetle icra ettikleri görülmektedir. V./XI. yüzyılda kaleme alınan vaaz türündeki bazı eserler ise günümüze ulaşmıştır.

Anahtar Kelimeler: Dinî hitabet, vaaz, vâiz, hatip, hadis, mev'iza

Abstract: The aim of this article is to provide a classification and definition of the intellectual dynamism found in the V/XIth century of Islamicate civilisation by way of its preachers. To begin with, an introduction of the political, religious and intellectual status of the period is provided. Further on, through the various history and tabaqât works the main individuals involved in preaching and rhetoric, officially or unofficially, are identified. This cluster of sixty-nine preachers and learned people are examined and analysed based upon their intellectual levels, entitlements, their relationship with the science of hadith, their contribution to the political, social and cultural life, their geographical context, denomination and their written works on the subject. Finally, a general data about the places where these preachers and learned people were active is discussed. Apparently, it seems that preachers who had a comprehensive social network of connections were much more concerned with theological disputes. Moreover, some of the preachers identified of that era were facing much hardship in interacting with the political authority, whereas others had a much better relationship with the authority of the day. It is conclusive from the sources that most of the preachers were performing their sermons, which is considered as an occupation related to spiritual guidance, with an intellectual solemnity. It is important to note that some of these works written on the genre of sermons during the V/XIth century have reached us in the present day.

Keywords: Religious rhetoric, Sermon, Preacher, Pulpit Orator, Hadith, Maw'iza

* Doç. Dr., Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Hadis Anabilim Dalı Öğretim Üyesi E-posta: hcirit@marmara.edu.tr

Giriş

Daha önce yaptığımız bir çalışmada, hicrî ilk dört asırda vâizlik mesleğinin tarihî seyrini ele alıp bu süreçte vâizlerin hadis ilmiyle olan ilişkilerine temasla; ilk dört asır boyunca vâiz ve kıssacıların hadis ilmi açısından birtakım olumsuzluklara sebebiyet verdiklerini, hadis rivayetinde dikkatli ve titiz davranmadıklarını ve hatta bunlardan bazılarının hadis uydurdıklarını belirtmiş; vâiz ve kıssacılar arasında hadis uyduranların sayısı az olmakla birlikte, bunların câmi, mescid ve çarşı-pazarda halk kesimleriyle iç içe bulunmaları, ayrıca mezhep ve meşreplerine uygun düşen her türlü haberin yayılmasında da önemli rolleri sebebiyle, toplumun dinî hayatının şekillenmesinde oldukça etkili olduklarına dikkat çekmiştik. Ayrıca hicrî ilk üç asırda yaygın bir biçimde dini maksatlarla halka vaaz ve nasihat eden anlamında “kâs” ve “vâiz” tabirlerinin kullanıldığını, IV./X. asırdan itibaren ise bazı olumsuzlukları çağrıştırmaya nedeniyle “kâs” tabirinin terk edilerek, “vâiz” ve “müzekkir” terimlerinin yaygınlaştığı tespitine yer vermiştik.¹

Bu makalede ise, resmî ya da gayri resmî olarak V./XI. yüzyılda yaşayan vâizlerin genelde ilmî seviyeleri özelde ise hadis ilmiyle olan ilişkileri ele alınacaktır. Bunu gerçekleştirirken söz konusu yüzyılda yaşamış, ya da bu yüzyılda vefat etmiş olan ve dinî amaçlarla topluma hitap eden ve kâs/kassâs, vâiz, müzekkir ve hatîb gibi unvanlarla anılan şahsiyetler, ilgili tarih, tabakât ve ricâl kitaplarından² hareketle tespit edilmiş, sonra da bunların hayatları, ilmî birikimleri ve özellikle de, hadis ilmi açısından konuları değerlendirilmiştir.³ Ayrıca konunun dinî, sosyal ve kültürel yönlerine de ihtiyaç duyulduğu oranda işaret edilmeye çalışılmıştır. Konunun daha iyi anlaşılması bakımından V./XI. yüzyılda yaşanan siyâsî, dinî, ilmî, sosyal ve kültürel hayata/ortama kısaca bir göz atmak uygun olacaktır.

1. V./XI. Yüzyılda Siyâsî, Dinî ve İlmî Hayat

1.1. Siyâsî ve Dinî Durum

V./XI. yüzyılda merkezî otoritesi zayıflamakla birlikte genel anlamda Abbâsî hilâfeti devam etmektedir.⁴ Ancak siyâsî bakımdan bu yüzyılın en önemli olayları, Sünnî inancı benimsemiş yeni bir güç olarak İran bölgesinde Selçuklular'ın tarih sahnesine çıkması, Mısır'daki Fâtımîler Devleti tarafından desteklenen Bâtınî/İsmâîlî hareketlerin faaliyetleri ve İslâm ülkelerine yöneltilen Haçlı seferleridir.⁵

1 Hasan Cirit, *Halkın İslâm Anlayışının Kaynakları*, İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2002, s. 262-3.

2 Araştırmanın konusunu oluşturan hatîb ve vâizleri tespit etmek amacıyla aşağıdaki eserler baştan sona taranmıştır: Hatîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), *Târihu Bağdâd*; Semâni (ö. 562/1162), *el-Ensâb*; İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), *el-Muntazam*; İbnü'l-Esir (ö. 630/1233) *el-Kâmil fi't-târih*; İbn Hallikân (ö. 681/1282) *Vefeyâtü'l-a'yân*; Zehebî (ö. 748/1348), *Siyeru'l-âlemi'n-nübelâ ve Tezkiretü'l-huffâz*; Safedî (ö. 764/1363), *el-Vâfi bi'l-vefeyât*; İbn Kesîr (ö. 774/1373), *el-Bidâye ve'n-nihâye*; İbnü'l-İmâd (ö. 1089/1679), *Şezerâtü'z-zeheb*; Zirikli (1893-1976), *el-A'lâm*; Kehhâle (1905-1987), *Mu'cemül-müellifin*.

3 Makalede dönemin tüm İslâm coğrafyası ele alınmış, herhangi bir sınırlandırmaya gidilmemiştir. Yine bu dönemde yaşayan Şi'a'ya mensup hatîb ve vâizler ayrı bir araştırmada ele alınacağından burada çalışmaya dahil edilmemiştir.

4 Hakkı Dursun Yıldız, “Abbâsiler”, *DİA*, I, 35.

5 Bu konuda geniş bilgi için bk. İbrahim Ağah Çubukçu, “Hicrî 5./Milâdî 11. Yüzyılda İslâm'da Siyâsî ve Dinî Durum,”

Selçuklular, İslâm dünyasının siyâsî liderliğini ele aldıktan sonra iç politikada Şîi-Fâtımîler, dış politikada Bizanslılar'la mücadele etmeyi temel ilke kabul etmişlerdi. Şîi-Fâtımîler'e karşı Sünnîliğin hâmesi olmuşlardı ve Sünnîlik ülkenin her yerinde gelişip yayılmıştı. Türkler'in büyük çoğunluğu gibi Selçuklu sultanları da Sünnîliğin Hanefî yorumunu tercih etmişler ve bu konuda son derece titiz davranmışlardır. Mezheplerine olan bağlılıkları 447/1055'te Bağdat'a geldiklerinde kâdılkudât tayininde de kendini göstermiş, vefat eden Şâfiî âlimi İbn Mâkûlâ'nın (ö. 475/1082) yerine Hanefî âlimi Ebû Abdullah ed-Dâmegânî (ö. 478/1085) kâdılkudâthğa getirilmiştir. Otuz yıl boyunca bu görevi yürüten Dâmegânî ile Hanefîlik önemli bir gelişme göstermiş, ülkenin değişik yerlerine tayin edilen Hanefî kadıları mezheplerinin yayılması için çalışmışlardır.⁶ Melikşah'ın (hs. 465-485/1072-1092) son dönemlerine kadar hilâfet merkezi Bağdat'ta Hanefî bir kâdılkudâtın bulunması bu konuda Selçuklular'ın etkinliğini göstermektedir. Tuğrul Bey'in (hs. 431-455/1040-1063) Nişâbur'da inşa ettirdiği medreseden sonra Sultan Alparslan (hs. 456-465/1064-1072), Bağdat'ta Ebû Hanîfe'nin kabrinin yanında Hanefîler için bir medrese yaptırmıştır. Bu medresede ilk dersi Hanefîler'in önemli şahsiyetlerinden Ebû Tâhir İlyâs ed-Deylemî vermiş, Ebû Tâlib Hüseyin ez-Zeynebî (ö. 512/1118) de elli yıl boyunca müderrislik yapmıştır. Hanefî mezhebinin asıl yayılma sahası Belh, Rey, Buhara, Semerkand, İsbicâb ve Nişâbur gibi Horasan ve Mâverâünnehir'in önemli şehirleridir. Selçuklular döneminde Ebû Nasr Ahmed b. Mansûr el-İsbicâbî (ö. 480/1087), Ebû'l-Usr Fahrülİslâm el-Pezdevî (ö. 482/1089), Ebû Bekir Hâherzâde (ö. 483/1090) ve Şemsüleimme es-Serahsî (ö. 483/1090) gibi önemli âlimler bu bölgelerden yetişmiştir. Irak bölgesi de Hanefîliğin yayıldığı alan olmuştur.⁷

İkinci büyük Sünnî mezhep olan Şâfiîlik daha çok Hicaz ve Mısır'da yayılmakla birlikte sonraları Suriye ve Irak bölgelerinde de etkin bir konuma gelmiştir. Şâfiîler'in bu bölgelerde Hanefîlerle beraber fetva ve öğretim işlerini paylaşmaya başlamaları Selçuklular dönemine denk gelir. Fâtımîler'in açmış olduğu Ezher Medresesi'nden yetişen Şîi-Bâtınî dâilerin çalışmalarına karşı Selçuklular, Nizâmiye medreselerini inşa ettirmişlerdir. Şiilik propagandaları Hicaz ve Suriye gibi halkı Arap olan bölgelerde yaygın olduğu için Selçuklular, Arap topluluklarının daha çok benimsediği Şâfiî mezhebi esaslarına göre eğitim yapan medreselerin açılmasını sağlamışlardır. Böylece Şîi propagandalarının etkisiz hale getirilmesi amaçlanmıştır. İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî (ö. 478/1085), Ebû İshak eş-Şîrâzî (ö. 476/1083), Kiyâ el-Herrâsî (ö. 504/1110), İmam Gazzâlî (ö. 505/1111), Ebû Bekir Muhammed b. Ahmed eş-Şâşî (ö. 507/1114) ve Muhammed b. Yahyâ en-Nisâbüri gibi şahsiyetler bu medreselerde müderrislik yapmıştır. Endülüs'ten Mâverâünnehir'e, Kafkaslar'dan Yemen'e kadar çeşitli bölgelerden gelen öğrenciler Bağdat, Nişâbur, Merv, Herat ve İsfahan gibi şehirlerdeki Nizâmiye medreselerinde okuyarak memleketlerine dönmüş ve Sünnîlik üzerinde ortak bir kültürün gelişmesine hizmet etmiştir. Hanbelî mezhebi ise gerek arkasında siyâsî desteğin olmaması

Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 1965, XIII, s. 39.

6 Ahmet Ocak, "Selçuklular", *DİA*, XXXVI, 375.

7 Ocak, "Selçuklular", *DİA*, XXXVI, 375.

gerekse Hanbelîler'in kendi mezhep anlayışları yüzünden fazla yayılma imkânı bulamamıştır. Daha çok Bağdat ve çevresinde görülen Hanbelî mezhebinin Selçuklular dönemindeki en büyük temsilcisi Ebû Ya'lâ el-Ferrâ (ö. 458/1066), Suriye ve Harran'daki diğer önemli temsilcisi sûfî müellif Hâce Abdullah el-Herevî'dir (ö. 481/1089). Mâlikî mezhebi de Selçuklular'ın hâkim olduğu Irak, Bağdat ve Suriye'de mensupları az olmakla beraber varlığını sürdürmüştür. Ebü'l-Fazl Muhammed b. Abdullah el-Mâlikî ve Ebû Ya'lâ Ahmed b. Muhammed el-Abdî (ö. 490/1097) dönemin önemli Mâlikî âlimleridir.⁸

1.2. İlim ve Fikir Hayatı

Selçuklular döneminde açılan medreselerde dinî ilimlerin yanı sıra edebiyat, riyâziye, astronomi ve felsefe okutulmuş, şöhretli din âlimleri yanında diğer ilimlerde de söz sahibi âlimler yetişmiştir. Abdülkâhir el-Cürcânî (ö. 471/1078), Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin el-Beyhakî (ö. 458/1066) ve Zemahşerî (ö. 538/1144) gibi edip ve din âlimleri bunlardan birkaçıdır. Bu başlık altında, konumuzun sınırları gereği V./XI. yüzyılda yaşayan vâizlerin ilmi konularını ve fikrî yapılarını izleyebilmek için, bu dönemde tefsir, hadis, fıkıh ve tasavvuf gibi temel İslâmî ilimlerin gelişim sürecine kısaca göz atmak, sonra da büyük ölçüde kelâmî konulardan kaynaklanan fikrî hareketleri değerlendirmek uygun olacaktır.

1.2.1. Tefsir

Büyük ölçüde Selçukluların hâkim olduğu V./XI. yüzyılda, tefsir ilminde önemli gelişmeler kaydedilmiş, tedvin dönemi birikimi, belirli bir tertip ve tasnif anlayışı ile ele alınarak yeni tarz eserler telif edilmiştir. Rivayet tefsirinde Sa'lebî (ö. 427/1035) ve talebesi Vâhidî'nin (ö. 468/1076) tefsirleri önem arz ederken, İşârî tefsirde Kuşeyrî'nin (ö. 465/1079) *Letâi-fü'l-işârât*'ı dikkat çekicidir. Zira tefsirinde zâhirle bâtını en ölçülü ve en iyi şekilde cem etmeyi başaran Kuşeyrî, işârî tefsirde bir dönüm noktası kabul edilmektedir.⁹ Lugavî ve edebî tefsir açısından Râgıb el-İsfahânî'nin (ö. V./XI. yüzyılın ilk çeyreği) ve Abdülkâhir el-Cürcânî'nin (ö. 471/1078) çalışmaları ile Fikhî tefsir bakımından Beyhakî ile Kiyâ el-Herrâsî'nin (ö. 504/1110) *Ahkâmü'l-Kur'ân* adlı eserleri Şâfiî Mezhebi'nin görüşleri doğrultusunda telif edilmiş ve daha sonraki dönemler için de kaynak teşkil eden önemli çalışmalardır.¹⁰

Öte yandan bu sırada Ehl-i sünnet anlayışının dışında da bazı tefsirler kaleme alınmıştır. İmâmîyye Şiâsının önde gelen âlimlerinde Ebü'l-Kâsım Şerîf el-Murtazâ (ö. 436/1044) *el-Gurer ve'd-dürer* adlı tefsiri ile kendinden sonraki Mu'tezilî ve Şîî tefsirlere kaynaklık etmiştir.¹¹ Şerîf el-Murtazâ'nın ders halkasında yetişen Şeyhüttâife Ebû Ca'fer et-Tûsî'nin (ö.

8 Ocak, "Selçuklular", *DİA*, XXXVI, 375.

9 İshak Özgel, "Büyük Selçuklular Döneminde Tefsir İlimi ve Müfessirler," *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2005, V, sy. 2, s. 31-51.

10 Kiyâ el-Herrâsî'nin hayatı ve eserleri hakkında bk. Abdülkerim Ünalın, "Kiyâ el-Herrâsî", *DİA*, XXVI, 126.

11 Şerîf el-Murtazâ ve eserleri için bk. Mustafa Öz, "Şerîf el-Murtazâ", *DİA*, XXXVIII, 586-8.

460/1067) *et-Tibyân* adlı tefsiri ise,¹² Şiiler arasında Kur'ân-ı Kerim'in tümünü kapsayan ilk Şîa tefsiri olmakla şöhret kazanmış, İmâmiyye'nin tefsir anlayışını belirlemede etkin rol oynayarak kendisinden sonraki birçok Şîi müfessire örnek ve kaynak olmuştur.¹³

1.2.2. Hadis

V./XI. yüzyılda hadis tahsili için seyahat etme geleneği az-çok sürmekle beraber artık hadislerin kitaplarda toplanmış olması sebebiyle şifâhî rivayet oldukça yavaşlamaya başlamış, genellikle orijinal kitap telifi yerine daha önceki yüzyıllarda meydana getirilen hadis kitaplarından derleme ve ihtisar yapılmaya başlanmıştır. Bununla beraber en geniş anlamda rivayet dönemi ya da tasnif dönemi olarak değerlendirebileceğimiz hicrî V. asır boyunca, daha sonraki dönemler için kaynak teşkil eden hadis usulü ve rivayet metinlerine dair çok önemli eserler de telif edilmiştir. Nitekim büyük ölçüde IV./X. asırda yaşayan ve V./XI. asrın başlarında vefat eden hadis hâfızı Hâkim en-Nisâbüri'nin (ö. 405/1014), hadis usulüne dair meseleleri elli iki bölüm halinde ele aldığı ve her bilgiyi senetleriyle zikrettiği *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadis* ile *el-Müstedrek 'ala's-Sahihayn* adlı eserleri dikkat çekicidir.¹⁴ Yine bu asırda yaşayan Ebû Nuaym el-İsfahânî'nin (ö. 430/1038) *el-Müsnedü'l-müstahrec alâ Sahih-i Müslim*, Mısırlı muhaddis ve tarihçi Kudâî'nin *Şihâbü'l-ahbâr*, Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhâkî'nin *es-Sünenü'l-kübrâ* ve *Ma'rifetü's-sünen ve'l-âsâr* ile Endülüslü muhaddis İbn Abdülber en-Nemerî'nin (ö. 463/1071) hadise dair, biyografi, derleme ve şerh çalışmaları önemli kaynak eserlerdir.¹⁵ Dirâyetü'l-hadis'in çeşitli dallarında eser veren Hatib el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) diğer eserleri yanında *el-Kifâye fî ilmi'r-rivâye*'si Usûl-i Hadis'in ilk dönem önemli kaynaklarından. V./XI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren önemli hadis kitaplarından seçmeler yapmak, hatta bütün hadisleri bir araya getirmek düşüncesiyle çeşitli boyutlarda derleme eserler de kaleme alınmıştır.¹⁶

Öte yandan *Kütüb-i erba'a* diye adlandırılan Şîa'nın en muteber dört hadis külliyatından son ikisi yani Ebû Cafer et-Tûsi'nin *Tehzibü'l-ahkâm*'ı ve bu eserin ihtisarından ibaret olan *el-İstibsâr*'ı bu dönemde telif edilmiştir.¹⁷

1.2.3. Fıkıh

Abbâsiler'in son zamanları ile Selçuklular devri genel birtakım kabullere göre fıkıhın duraklama dönemidir. Merkezî otoritenin sarsılması ve birçok İslâm devletinin kurulması, bu

12 Ebû Cafer et-Tûsi ve eserleri hakkında bk. Mustafa Öz, "Tûsi, Ebû Cafer", *DİA*, LXI, 433-5.

13 Dönemin tefsir çalışmaları hakkında geniş bilgi için bk. Özgel, "Büyük Selçuklular Döneminde Tefsir İlimi ve Müfessirler", s. 31-51.

14 Hâkim en-Nisâbüri'nin hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bk. M. Yaşar Kandemir, "Hâkim en-Nisâbüri", *DİA*, XV, 190-3.

15 M. Yaşar Kandemir, "Hadis", *DİA*, XV, 34.

16 Bu konudaki çalışmalar ve mahiyeti hakkında bk. Kandemir, "Hadis", *DİA*, XV, 34.

17 Hasan Cirit, *Hadise Giriş, Tarihçe, Literatür ve Seçme Hadisler*, İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015, s. 260-2; Kandemir, "Hadis", *DİA*, XV, 39.

devletler arasındaki dostane ve hasmane münasebetler, çeşitli kültürlerin karşılıklı etkileşiminin meydana gelmesi, hak ve bâtil birçok fikir cereyanının, inanç ve düşüncenin ortaya çıkıp yayılması vb. âmiller, İslâm toplumunda düşünce ve kültür hayatını ve ilmî gelişmeleri hem olumlu hem de olumsuz yönde etkilemiştir. Bununla birlikte bu dönemde fıkıh ilminde tekâmül grafiğinin yükselmesi durmuş, hatta aşağıya doğru seyretmeye başlamıştır. Artık büyük müctehidler ve mezhep imamları devrinin hür ve mutlak içtihadı, dinin temel kaynakları Kitâb ve Sünnet'ten hukûkî ve dinî hayata doğrudan çözümler getiren çalışmalar durmuş, onun yerini meselelerin mezhep içi çözümlerle ele alındığı bir dönem başlamış, farazî sorular etrafında türlü tartışmalar yaygınlaşmış, mezhep taassubu yerleşmiş ve ictihad mekanizması eski işlevliğini yitirmiştir. Dolayısıyla mezhep taassubu çerçevesinde cerayan eden menfi münazara ve münakaşaların bu devri karakterize eden belli başlı hususlar olduğu söylenebilir.¹⁸

1.2.4. Tasavvuf

Selçuklular, İslâm dünyasının siyâsî liderliğini ele aldıktan sonra Kitâb ve Sünnet'e dayalı tasavvuf anlayışını koruma ve gelişmesine yardım etme hususunda gayret göstermişlerdir. Tuğrul Bey'den itibaren Selçuklu sultanları mutasavvıflara karşı büyük saygı göstermiştir. Tuğrul Bey dönemin şeyhlerinden Baba Tâhir-i Uryân'ın (ö. 447/1055) nasihatlerini dinler, Melikşah âlimlere ve şeyhlere bol ikramlarda bulunur, onların gönüllerini hoş tutmayı severdi. Nizâmülmülk (ö. 485/1092) de ulemâya ve sûfilere büyük itibar gösterirdi. Horasan sûfilîğinin görüşlerini temsil eden Muhammed b. el-Hüseyn es-Sülemî (ö. 412/1021), hocası Ebü'l-Kâsım en-Nasrâbâdî'nin (ö. 367/978) "Tasavvufun aslı Kitâb ve Sünnet'e dört elle sarılmaktır" şeklindeki görüşünü devam ettirerek Selçuklular döneminin önemli âlim ve sûfisi Abdülkerîm el-Kuşeyrî'yi etkilemiştir. Kuşeyrî önce Ebû Ali ed-Dekkâk'tan (ö. 405/1015), daha sonra Horasan'ın ünlü şeyhi Sülemî'den tasavvuf terbiyesi olarak yetişmiştir. Kuşeyrî'nin öğrencisi ve daha sonra Nakşibendiyye adıyla anılan Hâcegân silsilesinin önemli bir halkası olan Ebû Ali el-Fârmedî (ö. 477/1084), Kuşeyrî ile Gazzâlî'yi birbirine bağlayan köprü vazifesi görmüştür. Nişâbur'da iken Ebû Ali el-Fârmedî'nin sohbetlerine katılan Gazzâlî hayatının son zamanlarında tam manasıyla tasavvufa yönelmiştir. Tasavvuf onunla birlikte yeni bir döneme girmiş ve İslâm kültüründe âdeta resmî bir hüviyet kazanmıştır. Nizâmiye medreselerinin müderrisleri ve öğrencileri arasında sayıları çok az olmakla birlikte tasavvufa yönelenler de olmuştur.¹⁹

1.2.5. Fikrî Hayat

Yine Selçuklular döneminde özellikle Mu'tezile düşüncesinden kaynaklanan fikrî hareketlerin toplumu etkilediği görülür. Selçuklular amelde Hanefîliği, itikâdda Mâtürîdîliği benimsemişti. Hanefîliğin aklı ve nakli ayrı ayrı birer bilgi kaynağı kabul etmesinden

18 Hayrettin Karaman, "Fıkıh", *DİA*, XIII, 8. Hicri V. asırda fıkıhın genel özellikleri ve mezheplerin yeniden şekillenmesi hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Tuncay Başoğlu, "Hicri Beşinci Asırda Fıkıh." *İLAM Araştırma Dergisi*, Temmuz-Aralık 1998, III, sy. 2, s. 113-140.

19 Ocak, "Selçuklular", *DİA*, XXXVI, 376-7.

dolayı Mu'tezile mezhebi mensuplarının bir kısmı amelde Hanefiliği kabul etmişti. Tuğrul Bey ve Alparslan'ın vezirliğini yapan Amîdülmülk el-Kündürî (ö. 456/1064) amelde Hanefî, itikâdda Mu'tezilî idi. Şâfiî ve Eş'arî olan Ebû Sehl Muhammed b. Hibetullah'ın (İbnü'l-Muvaffak) Nişâbur Şâfiîleri'nin reisliğine tayini Kündürî'yi rahatsız etmiş, onun vezirlik makamına getirilmesi ihtimalini ortadan kaldırmak amacıyla Tuğrul Bey'den Ehl-i bid'ata minberlerden lânet edilmesi için izin aldıktan sonra lânete Eş'arîler'i de katmıştır. Böylece ülkede uzun yıllar sürececek bir fikrî çatışma ve kargaşa başlamıştır. Bu durum Eş'arî âlimlerini rahatsız etmiş, Tuğrul Bey'le görüşüp bu haksız uygulamanın kaldırılmasını talep etmişlerdir. Abdülkerim el-Kuşeyrî yapılanların yanlışlığını göstermek için bir risâle kaleme almış, Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, Kündürî'ye bir mektup yazarak baskıların kaldırılmasını istemiştir.

Bu girişimlerden bir sonuç alınmadığı gibi uygulama daha da genişletilmiş, Şâfiîler de Ehl-i bid'at sayılmış, kitap yazma, vaaz, hutbe ve ders verme gibi faaliyetleri yasaklanmıştır. Bazı Eş'arîler yakalanarak hapsedilmiş, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî ve Beyhakî gibi âlimler memleketlerini terk etmek zorunda kalmıştır. Ancak bu uygulama diğer Sünnî âlimlerince tepkiyle karşılanmış, Şâfiî Ebû İshak eş-Şirâzî ve Hanefî Ebû Abdullah ed-Dâmegânî uygulamanın câiz olmadığına ve sorumluların cezalandırılması gerektiğine dair fetva vermiştir. Eş'arîlere lânet edilmesi olayı Sultan Alparslan'ın tahta geçmesine kadar devam etmiş, Alparslan, Kündürî'nin yerine Şâfiî ve Eş'arî olan Nizâmülmülk'ü getirmiştir. Nizâmiye medreselerinin açılması ve Şâfiî-Eş'arî ulemâsına geniş imkânlar tanınmasıyla mesele tarihe karışmıştır. Cüveynî, Eş'arîliğe tevîl metodu getirmiş, öğrencisi Gazzâlî kelâmın kapılarını felsefe ve mantığa açmış, Ehl-i sünnet dışı fikirlerle mücadele etmiş, aklın çözemediği meselelerde vahye dayanmak gerektiğini söyleyerek mutasavvîf kişiliğini ortaya koymuştur. Eş'arî kelâmının nihâi zaferi Gazzâlî ile temin edilmiş, daha sonra gelen Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) gibi âlimler de aynı yolda yürümüştür. Bu devirde Hanbelîlerle Eş'arîler arasında da fikrî ihtilâflar yaşanmış, bu ihtilâflar Sultan Melikşah döneminde devam etmiştir. Mu'tezilî Ebû Ali İbnü'l-Velid'in mezhebin görüşlerini yaymaya çalıştığı sırada benzer durumlar yaşanmış, tartışmalar halk kesimlerine yayılınca olaylar çıkmış, halifenin ve Nizâmülmülk'ün araya girmesiyle bu olaylar yatıştırılmıştır.²⁰

V./XI. yüzyılda yaşanan siyâsî, dinî, ilmî ve fikrî hayata kısaca göz atıldıktan sonra, konu daha özele indirilerek bu asırda yaşayan vâiz ve hatîblerin ilmî seviyeleri, hadis ilmiyle münâsebetleri, bölgeleri, mezhep ve meşrepleri, resmî görevleri, mev'iza konusunda yazılan eserler, vaaz mekanları gibi meseleler, dinî, sosyal ve kültürel bağlamda ele alınacaktır.

2. V./XI. Yüzyılda Hitabet, Vaaz ve Vâizler

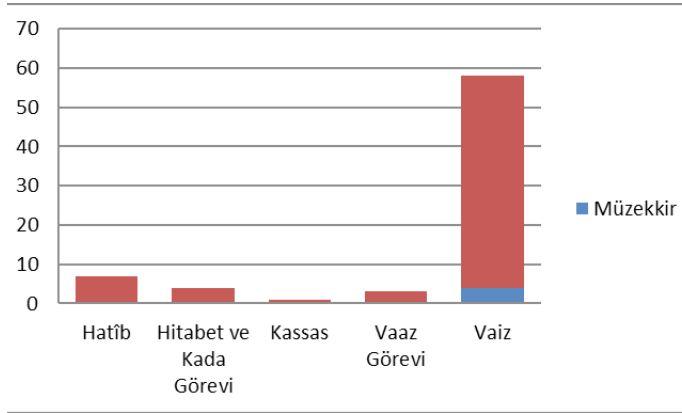
2.1. Kavramsal Çerçeve

Bilindiği gibi dinî hitabetin iki esas unsurunu hutbe ve vaaz oluşturmaktadır. Bu bağlamda V./XI. yüzyılda dini amaçlarla, resmî ya da gayri resmî olarak, büyük ölçüde cami ve mescidler

20 Ocak, "Selçuklular", *DİA*, XXXVI, 376.

olmak üzere, değişik mekanlarda topluma hitap eden kimseler yaygın bir biçimde “vâiz” olarak nitelendirilmiştir. Bunun yanında az da olsa “hatîb” ve “müzekkir” tabirlerine de rastlanmaktadır. Nitekim giriş bölümünde belirttiğimiz esaslar çerçevesinde yaptığımız tarama ve inceleme sonucunda 65 hatîb, vâiz ve kassâs tespit edilmiştir. Bunlardan 54’ü diğer vasıfları yanında doğrudan vâiz unvanıyla anılırken, üç kişinin de fiilî olarak vaaz görevini yürüttükleri belirtilmektedir. Böylece bu dönemde toplamda 57 vâizden söz etmek mümkündür. Geriye kalan 8 kişiden, 7’si hatîp, 1 kişi de kassâs olarak nitelendirilmektedir. Ayrıca hitâbet ve vaaz konusunda eser sahibi olan veya hitâbet ve kadâ görevini üstlenen 4 kişi ile bu sayı toplamda 69’a ulaşmaktadır. Bu arada bazı vâizlerin aynı zamanda müzekkir ve hatîb olarak da adlandırıldıkları görülmektedir. Nitekim Yahya b. Ammâr (ö. 422/1031),²¹ Abdülmelik b. Bîşrân (ö. 430/1039),²² İsmail es-Sâbûnî (ö. 449/1057),²³ Abdülvehhâb el-Harrânî (ö. 476/1083)²⁴ ve Şeyzele (ö. 494/1100)²⁵ gibi vâizler, aynı zamanda müzekkir ya da hatîb olarak da anılmaktadır.

Tablo 1. Unvanlar

- 21 Hayatı hakkında bk. Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'* (nşr. Şuayb el-Arnaût - v.dğr.), I-XXIII, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1406/1986, XVII, 481-3; İbnü'l-İmâd, Abdülhay b. Ahmed, *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zehab* (nşr. Abdülkâdir el-Arnaût - Mahmud el-Arnaût), I-X, Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1406/1986, V,116.
- 22 Hayatı hakkında bk. Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit, *Târîhu Bağdâd*, I-XIV, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, ts., XII, 188-9; Abdurrahman b. Ali İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam fi târihi'l-ümem ve'l-mülûk* (nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ - Mustafa Abdülkâdir Atâ), I-XVIII, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1404/1984, XV, 270-1; Zehebî, *Siyer*, XVII, 450-2; Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu'cemü'l-müellifîn*, I-XV, Beyrut: Mektebetü'l-müsennâ, ts., VI, 190; Hayreddin ez-Zirikli, *el-A'lâm* (nşr. Züheyr Fethullah), I-VIII, Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâyin, 1404/1984, IV, 164.
- 23 Hayatı hakkında bk. Zehebî, *Siyer*, XVIII, 40-4; Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr el-Mervezî es-Semâni, *el-Ensâb* (nşr. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemâni), I-VI, yy. ts. (Haydarabad: Dâiretü'l-maârifî'l-Osmaniyye, 1962'nin ofseti), VIII, 5-6; İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki), I-XXI, Cize: Dâru Hecr, 1418/1997, XV, 753-4; Kehhâle, *Mu'cem*, II, 275-6; Zirikli, *el-A'lâm*, I, 317; Muhammed Arûci, "Sâbûnî, İsmail b. Abdurrahman", *DİA*, XXXV, 359-60.
- 24 Hayatı hakkında bk. Zehebî, *Siyer*, XVIII, 560-1; Kehhâle, *Mu'cem*, VI, 218; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, V, 327-8; Zirikli, *el-A'lâm*, IV, 180.
- 25 Hayatı hakkında bk. İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 69; Zehebî, *Siyer*, XIX, 174; İbn Hallikân, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed, *Ve'fejâtü'l-ayân ve enbâü ebnâ'z-zamân* (nşr. İhsan Abbâs), I-VIII, Beyrut: Dâru sadr, 1968-1972, III, 259-260; Kehhâle, *Mu'cem*, VI, 281-2; Zirikli, *el-A'lâm*, IV, 232-3; Mehmet Suat Mertoğlu, "Şeyzele", *DİA*, XXXIX, 106.

Bu durum hicrî ilk üç asırda dinî maksatlarla halka vaaz ve nasihat eden kimseler için yaygın olarak “kâs” ve “vâiz”; hicrî IV. asırdan itibaren ise daha ziyade “vâiz” ve “müzekkir” terimlerinin yaygınlaştığı yönündeki tespitle örtüşmektedir.²⁶

Öte yandan cinsiyet bakımından, tespit edilen 57 vâizden 3’ünün kadın olduğu görülmektedir. Hatice bint Musa (ö. 437/1045)²⁷, Şahcâniyye (ö. 460/1067)²⁸ ve Âişe bint el-Hasan (ö. 460/1067)²⁹ bu asırda tespit edilen kadın vâizlerdir.

2.2. Vâizlerin İlmî Seviyeleri

V./XI. yüzyılda yaşayan ya da bu asırda vefat eden vâiz ve hatiplerin, değişik ilim dallarında ve farklı dereceler ifade eden ilmî unvanlarla anıldıkları görülmektedir. Bunlar arasında müfessir, mukrî, hâfız, muhaddis, fakih, mütekellim ve müerrih gibi ilmî unvanlar dikkat çekmektedir. Vâiz ve hatiplerden bazıları temel İslâmî ilimlerin hemen tamamında, hatta dil ve edebiyat bilimlerinde temayüz edip, çok yönlü âlimler olarak karşımıza çıkarırken, diğer bir kısmının en az bir ve daha fazla ilim sahasında/dalında öne çıktığı görülür. Bazen de sâdece vâiz olduğuna işaretlerle, “imâm” ve “âlim” nitelemesine yer verilerek, herhangi bir ilmî unvan zikredilmez. Nitekim tespit ettiğimiz vâiz ve hatiblerlerden, İbn Fûrek (ö. 406/1015),³⁰ İsmail el-Hirî (ö. 430/1039’dan sonra),³¹ İsmail es-Sâbûnî (ö. 449/1057), Kudâî,³² Abdülkerîm el-Kuşeyrî,³³ Hâce Abdullah el-Herevî,³⁴ Muhammed b. Sâbit el-Hocendî

26 Hasan Cirit, *Halkın İslâm Anlayışının Kaynakları*, s. 262-3.

27 Hayatı hakkında bk. Hatîb, *Târih*, XVI, 636-7; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 303; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 698.

28 Hayatı hakkında bk. Hatîb, *Târih*, XVI, 638; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 107; İbnü’l-İmâd, *Şezerât*, V, 256; Ziriklî, *el-A’lâm*, II, 303.

29 Hayatı hakkında bk. Semâni, *el-Ensâb*, XII, 250; Zehebî, *Siyer*, XVIII, 302-3; Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu’cemü’l-büldân*, I-V, Beyrut: Dâru sâdır, ts., V, 373; İbnü’l-İmâd, *Şezerât*, V, 256.

30 Hayatı ve görüşleri hakkında geniş bilgi için bk. Zehebî, *Siyer*, XVII, 214-6; İbn Hallikan, *Vefeyât*, IV, 272; Kehhâle, *Mu’cem*, IX, 208; Ziriklî, *el-A’lâm*, VI, 83; Yusuf Şevki Yavuz, “İbn Fûrek”, *DİA*, XIX, 495-8.

31 Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Hatîb, *Târih*, VII, 318-9; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 274; Semâni, *el-Ensâb*, IV, 289; Zehebî, *Siyer*, XVII, 539-40; a.mlf., *Tezkiretü’l-huffâz*, I-IV, Beyrut: Dâru ihyâi’t-türâsi’l-Arabî, 1956, III, 1097; Kehhâle, *Mu’cem*, II, 260; İbrahim Görener, “Hirî”, *DİA*, XVIII, 124-5.

32 Hayatı ve eserleri hakkında bk. Zehebî, *Siyer*, XVIII, 92-3; Semâni, *el-Ensâb*, X, 180-1; Selahaddin Halil b. Aybeg es-Safedî, *Kitâbü’l-Vâfi bi’l-vefeyât* (nşr. Ahmed el-Arnaût - Türki Mustafa), Beyrut: Dâru ihyâi’t-türâsi’l-Arabî, I-XXIX, 1420/2000, III, 97-8; İbnü’l-İmâd, *Şezerât*, V, 230; Kehhâle, *Mu’cem*, X, 42-3; Ziriklî, *el-A’lâm*, VI, 146; Ali Yardım, “Kudâî”, *DİA*, XXVI, 309-10; Mehmet Efendioğlu, “Şihâbü’l-ahbâr”, *DİA*, XXXIX, 143-4; Ali Yardım, *Şihâbü’l-Ahbâr Tercümesi*, İstanbul: Damla Yayınları, 1999.

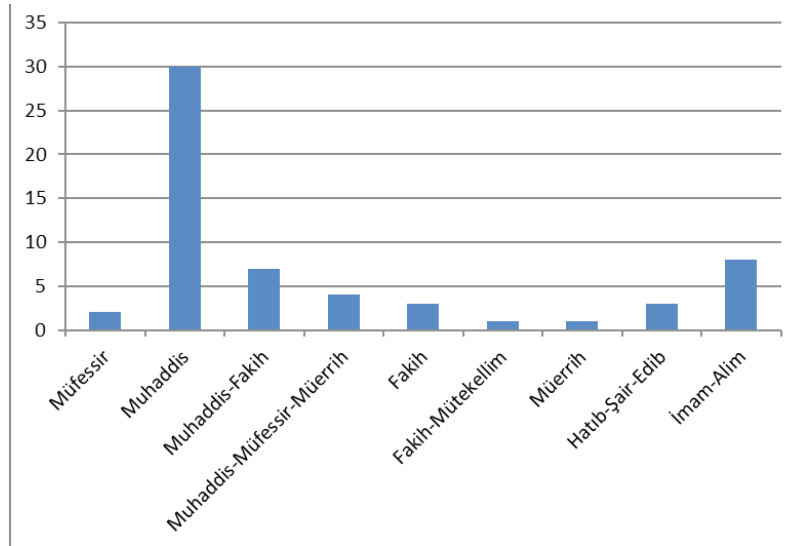
33 Hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bk. Zehebî, *Siyer*, XVIII, 227-32; Kehhâle, *Mu’cem*, VI, 6-7. İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 205-7; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 148-9; Semâni, *el-Ensâb*, X, 156; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 40-1; İbnü’l-İmâd, *Şezerât*, V, 275; Süleyman Uludağ, “Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin”, *DİA*, XXVI, 473-5; a.mlf., “er-Risâle”, *DİA*, XXXV, 122-3.

34 Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Zehebî, *Siyer*, XVIII, 503-18; a.mlf., *Tezkire*, III, 1183-91; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVI, 278-279; Safedî, *el-Vâfi*, XVII, 307; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 112; İbnü’l-İmâd, *Şezerât*, V, 349; Ebû’l-Mehâsin Yusuf İbn Tağriberdî, *en-Nücümü’z-zâhire fi mülûki Mısr ve’l-Kâhire* (nşr. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn), I-XVI, Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-ilmîyye, 1413/1992, V, 125; Tahsin Yazıcı - Süleyman Uludağ, “Herevî, Hâce Abdullah”, *DİA*, XVII, 222-6.

(ö. 483/1090),³⁵ Ebü'l-Ferec Abdülvâhid el-Makdisî (ö. 486/1093),³⁶ Ebû Muhammed et-Temîmî (ö. 488/1095)³⁷ ve Şeyzele çok yönlü âlimler arasında zikredilebilir. Bunlar arasında İbn Fûrek, İsmail el-Hîrî, Kuşeyrî, Herevî ve Şeyzele'nin aynı zamanda sûfî meşrep, zühd ve takvâ sahibi âlimler olduğu kaydedilmektedir.

Vâiz olarak nitelendirilen çok yönlü âlimlerin dışında kalan 59 vâiz ve hatibi, öne çıktıkları ilim dalları ve unvanlarına göre tasnif etmek mümkündür. Bunlardan 30'unun hadis hâfızı, muhaddis, müsnid veya hadis râvisi gibi vasıflarla anıldıkları ve bir yönüyle doğrudan hadis ilmiyle irtibatlı oldukları görülmektedir. Bunun yanında 7 vâiz, aynı zamanda muhaddis ve fakih olarak nitelendirilirken, 4 vâiz de, mukrî, müfessir, muhaddis ve müerrih gibi unvanlarla anılmaktadır. Bu üç grupta yer alan vâizlerin sayısı 41'e ulaşmaktadır ki, bu durum vâizlerin hadis ilmiyle ilişkisini göstermesi bakımından oldukça anlamlıdır. Yine tespit edilen vâizlerden, 1'i fakih ve mütekellim, 1'i müerrih, 2'si müfessir ve 3'ü fakih olarak nitelendirilmektedir. Ayrıca araştırmaya konu 3 kişi hatîb, şâir, edip ve lügat âlimi olarak anılırken, 8 vâiz de, "imâm" ve "âlim" gibi umûmî ifadelerle nitelendirilmektedir. Bütün bunlardan V./XI. asırda vâizlerin başta hadis ilmi olmak üzere, temel İslâmî ilimler bakımından oldukça yüksek bir ilmi seviyeye ulaştıkları anlaşılmaktadır.

Tablo 2. Vâizlerin İlmî Seviyeleri

35 Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Safedî, *el-Vâfi*, II, 206; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, V, 354; Kehhâle, *Mu'cem*, IX, 143.

36 Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Zehebî, *Siyer*, XIX, 51-3; a.mlf., *Tezkire*, III, 1199; Safedî, *el-Vâfi*, XIX, 182; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, V, 369; Kehhâle, *Mu'cem*, VI, 212.

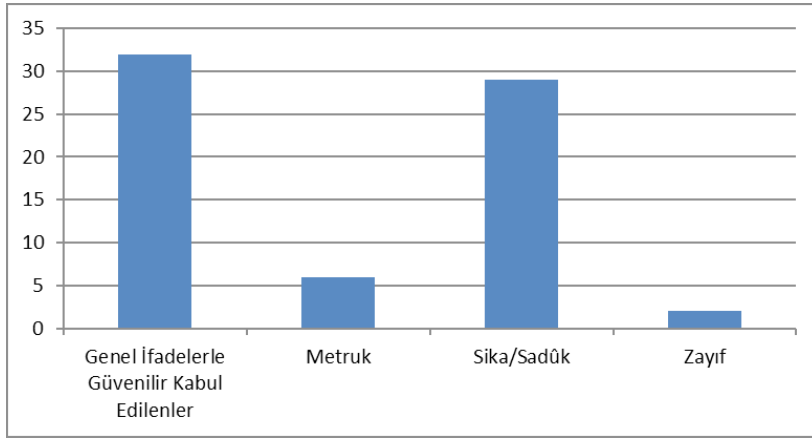
37 Hayatı hakkında geniş bilgi için bk. Zehebî, *Siyer*, XVIII, 609-15; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 19-21; Safedî, *el-Vâfi*, XIV, 76-7; Ali b. Muhammed İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih* (nşr. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdi), I-XI, Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1407/1987, VIII, 507; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 149-50; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, V, 380; Zirikî, *el-A'lâm*, III, 19.

2.3. Hadis İlmıyle Múnâsebetleri: Güvenilirlik Durumları

V./XI. yüzyılda vâizlerin hadis ilmıyle oldukça yakın bir ilişki içerisinde olduklarını tespit ettikten sonra, şimdi de daha teknik anlamda, hadis usulü kriterleri çerçevesinde, onların güvenilirlik açısından durumlarını ele almak uygun olacaktır. Araştırmaya esas alınan 69 vâiz ve hatibi güvenilirlik açısından, üç grupta değerlendirmek mümkündür. Bunlardan 29 vâiz ve hatibin, “sika” ve “sadûk” gibi açık ifadelerle ya da umumi anlamda güvenilir hadis râvileri oldukları anlaşılmaktadır. Buna ilâveten 32 vâiz hakkında ise herhangi bir tenkit ifadesi yer almamakta, dolayısıyla bunları da aynı kategoride/güvenilir râviler grubunda değerlendirmek mümkündür. Nitekim Bekir b. Şâzân b. Bekir (ö. 405/1014), Ebû Bekir el-Munaggi (ö. 420/1029), Abdümelik b. Bişrân (ö. 430/1039), Ebû Ya’lá es-Sábûnî (ö. 455/1063) ve Ebü’l-Hasan el-İsmailî (ö. 469/1076) adlı 5 vâizin sarahaten “sika” lafzıyla, İbnü’l-Müteyyem (ö. 409/1018), İbn Şâhin (ö. 440/1048) ve İbnü’l-Allâf’ın (ö. 442/1050) ise “sadûk” lafzıyla güvenilir hadis râvileri oldukları belirtilmektedir. Buna ilâveten 32 vâiz hakkında ise, güvenilirliklerini ortadan kaldıracak herhangi bir tenkit ifadesine rastlanmamıştır. Buna göre toplamda 61 vâiz hakkında hadis rivayeti bakımından olumsuz bir kanaat belirtmek mümkün değildir.

Geriye kalan 8 vâizden Muhammed b. Ahmed eş-Şîrâzî (ö. 439/1047) ve Şeyzele hadis ilminde zayıf kabul edilirken, Osman en-Nîsâbüri (ö. 416/1025) vaazla ilgili eserinde uydurma hadislerle rezil rüsvay şeylere yer vermekle, kassâs olarak nitelendirilen Sâid er-Rebeî (ö. 417/1026) ile Ebü’l-Hüseyin İbnü’s-Semmâk (ö. 424/1033), İbnü’l-Müzhîb (ö. 444/1052), Hüseyin el-Kâşgarî (ö. 484/1091), İbn Ved’ân el-Mevsilî’nin (ö. 494/1101) ise değişik seviyelerde tenkit edilerek, hadis uydurmakla itham edildikleri ve böylece mecruh râviler arasında yer aldıkları anlaşılmaktadır. Buna göre 8 vâiz ve kassâsdan 2’sini zayıf, diğer 6’sını ise metrûk râviler arasında saymak mümkündür.

Kısaca belirtmek gerekirse 69 vâiz, hatib ve kassâsdan önemli bir kısmının hadis rivayet kriterleri bakımından değişik lafızlarla açıkça/sarahaten veya dolaylı bir biçimde ta’dil edilip, güvenilir hadis râvileri oldukları ya da en azından haklarında herhangi bir tenkit ifadesinin yer almadığı görülmektedir. Buna mukabil bazı vâizlerin hadis rivayeti bakımından zayıf, hatta bunlardan bir kısmının da, hadis uydurmakla itham edildikleri ve metrûk râviler arasında yer aldıkları anlaşılmaktadır. Güvenilirlikleri bakımından vâizlerin durumlarını şu şekilde tabloya yansıtmak mümkündür:

Tablo 3. Vâizlerin Güvenilirlik Durumları

Hicrî ilk dört asırda, vâiz ve kıssacıların bir kısmı güvenilir hadis râvileri kabul edilmekle birlikte, önemli bir bölümünün de zayıf ve metruk râviler grubunda yer aldığı dikkate alındığında, V./XI. asırda yaşayan vâizlerin güvenilirlik bakımından daha iyi bir konumda oldukları söylenebilir.

2.4. Siyâsî, Sosyal ve Kültürel Hayata Etkileri

Vâiz ve hatipler tabii olarak dinî, sosyal, ilmî ve kültürel hayatla iç içe olduklarından, zaman zaman siyâsî otorite ya da diğer güç odaklarıyla çatıştıkları, anlaşmazlık yaşadıkları, takibata uğrayıp sürgün ve hapis cezasına varan çeşitli boyutlarda cezâyî müeyyidelere maruz kaldıkları görülmektedir. Nitekim çok yönlü âlimlerden ve aynı zamanda vâiz olarak nitelendirilen İbn Fûrek, Rey şehrinde katıldığı ilmî toplantılarda Mu'tezile'yi eleştirdiği için bölgenin emirine şikayet edilmiş ve işkenceye tabi tutulduktan sonra Şîraz'a sürgüne gönderilmişti. Daha sonra devrin hükümdarına başvurularak tekrar Nişâbur'a gelmesi sağlandığı kaydedilmektedir.³⁸

Aslen Sicistanlı olan meşhur vâiz ve müzekkir Yahya b. Ammâr, yöneticilerin zulmüne maruz kaldığından Herat'a yerleşmiş ve orada vefat etmiştir. Bu arada onun başta Cehmiyye olmak üzere diğer bid'at fırkalarla ciddi bir mücadele içinde olduğu belirtilmektedir.³⁹

Irak müsniidi, vâiz ve müzekkir Abdülmelik b. Bişrân önceleri yöneticiler hakkında müspet bir tavır sergilerken, sonraları onlardan uzak durmak adına olumlu tavrından vazgeçmişti.⁴⁰

Etkili vaaz ve öğütleriyle de bilinen⁴¹ zâhid vâizlerden çok yönlü âlim, Abdülkerim el-Kuşeyrî, fikir ve düşüncelerinden dolayı hapse mahkum edilip, sürgüne gönderilen

38 Yavuz, "İbn Fûrek", *DİA*, XIX, 496.

39 Zehebi, *Siyer*, XVII, 481-3; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, V, 116.

40 Hatib, *Târih*, XII, 189.

41 Hatib, *Târih*, XII, 366; Zehebi, *Siyer*, XVIII, 229; Uludağ, "Kuşeyrî", *DİA*, XXVI, 473.

âlimler arasında zikredilebilir. Tuğrul Bey'in Mu'tezile taraftarı veziri Amîdülmülk el-Kündürî, Mu'tezile ile mücadele eden Eş'arî kelâmcılarına karşı tavrı almıştı. Onun Eş'ariyye'nin kurucusu Ebü'l-Hasan el-Eş'arî'yi ve mensuplarını Ehl-i bid'at arasında sayması, bölgede hâkim durumda bulunan Eş'arî ve Şâfiî ulemâsını rahatsız etmişti. Eş'arîliğe gönülden bağlı olan Kuşeyrî 436 (1044-45) yılında Eş'arî'nin hadis ehlerinden olduğuna ve Ehl-i sünnet akidesine bağlı bulunduğuna dair bir fetva vermiş, 446'da (1054) ise ulemâya hitaben "Şikâyetü ehli's-sünne" adını verdiği uzunca bir mektup kaleme almıştı. Muhtemelen bu mektup sebebiyle vezir Kündürî, Tuğrul Bey'i tahrik ederek Kuşeyrî ve diğer bazı âlimlerin, yakalanıp hapsedilmeleri için izin almış, Reis el-Furâtî ile Kuşeyrî yakalanıp Nişâbur'un eski kalesine hapsedilmişti. Bâharz'da bulunduğu için tutuklanamayan Ebû Sehl, topladığı silahlı bir grupla Nişâbur'a gelip validen Kuşeyrî ve Ebû Sehl'i serbest bırakmasını istemiş, olumlu cevap alamayınca adamlarıyla kaleyi basarak onları kurtarmıştı. Bu olayın ardından çıkan çatışmalar yüzünden Kuşeyrî ve bazı âlimler Horasan'ı terk ettiler. O, bir grup âlimle Bağdat'a gitti. On yıl Kündürî'nin baskısı altında sıkıntılı bir ömür süren Kuşeyrî, 456'da (1064) vezirin Alparslan tarafından idam edilmesi ve yerine Nizâmülmülk'ün getirilmesiyle rahata kavuştu.⁴²

Yine Ahmed b. Hanbel'in itikâdî görüşlerinin ateşli bir savunucusu olan Hâce Abdullah el-Herevî Kur'an'ın tefsir ederken bid'atçı saydığı mezhepleri, özellikle Mu'tezile'yi ve Eş'arileri eleştirerek, müteşâbih âyetleri tevil edenlere şiddetle karşı çıkmış, ancak eleştirdiği âlimlerin şikâyeti üzerine bir yıl kadar hapse mahkum edilmiştir.⁴³

Öte yandan bazı vâiz ve hatiplerin de halife ve diğer yöneticilerle oldukça uyum içerisinde oldukları görülür. Nitekim vâiz Osman en-Nisâbûrî'nin (ö. 416/1025) halife ve yöneticiler yanında özel bir yeri olduğu belirtilir.⁴⁴ Eş'arî mezhebinin ateşli savunucularından olan Atik el-Bekrî'nin (ö. 476/1083), Selçuklu veziri Nizamülmülk'e özel elçi olarak geldiği ve onun izniyle Bağdat camilerinde vaaz ettiği ve halkın bunun üzerine kutlamalar yaptığı kaydedilir. Ancak konuşmalarında aşırılığa kaçtığı ve Hanbelileri tecsimle suçladığı ve karşılıklı olarak birbirlerini tekfir ettikleri anlaşılmaktadır. Bunun neticesinde toplumda bazı karışıklıklar ortaya çıkmış ve bu nedenle de görevi uzun sürmemiştir.⁴⁵

Vâiz ve sûfilerin şeyhi olarak anılan Ebû Ali el-Fârmedî (ö. 477/1084) bir ara Merv'e giderek Büyük Selçuklu veziri Nizâmülmülk ile görüşmüş ve ondan itibar görmüştü.⁴⁶ Yine Hanbelî fakihî ve vâiz Ebû Muhammed et-Temîmî (ö. 488/1095) yönetici/idari kadrolarla oldukça iyi bir diyalog içindeydi ve değişik bölgelere önemli devlet işleri için elçi/temsilci olarak gönderilmişti.⁴⁷ Bütün bunlara ilâveten Sultan Gazneli Mahmud (hs. 388-421/998-

42 Uludağ, "Kuşeyrî", *DİA*, XXVI, 473.

43 Yazıcı - Uludağ, "Herevî, Hâce Abdullah", *DİA*, XVII, 223.

44 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 172-3; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 607-8.

45 Zehebî, *Siyer*, XVIII, 561-2; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, V, 329-30.

46 Hayatı hakkında bk. Zehebî, *Siyer*, XVIII, 565; Semâni, *el-Ensâb*, IX, 218-9; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemül-büldân*, IV, 228; Tahsin Yazıcı, "Ebû Ali el-Fârmedî", *DİA*, X, 90.

47 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 20; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 149-50

1030) Rey’i ele geçirince burasını Bâtınîler’den temizlemiş, Rey halkının şeyhi, hadis hâfızı ve vâiz Ebû Hâtim b. Hâmûş’tan (ö. hicrî V. asrın ortaları) ⁴⁸ izin almayan hocaların vaaz ve ders vermelerini yasaklamıştır. ⁴⁹

Tarihî süreçte fikir ve düşüncülerinden dolayı baskı, zulüm, sürgün ve hapse mahkum olan âlimlerin yanında, halk kesimleriyle ve aynı zamanda devlet ricâli ve idarecilerle iç içe olan hatîb ve vâizlerin de aynı gerekçe ve yollarla bundan nasiplerini aldıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca bu durum dönemin belki de tek ve en etkili kitle iletişim vâsıtası olan hitâbet ve vaazın ya da hatîb ve vâizlerin; dinî, siyâsî, sosyal, ilmî ve kültürel hayat bakımından etkinliklerini göstermesi bakımından oldukça dikkat çekicidir.

2.5. Yaşadıkları Bölge ve Şehirler

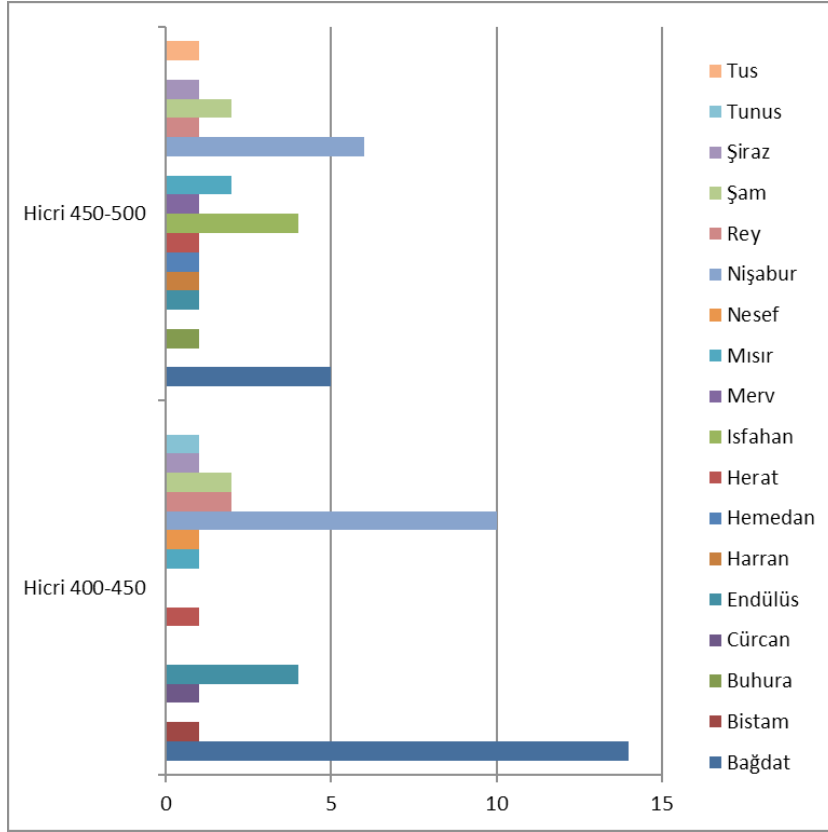
Araştırmaya konu 69 vâiz ve hatibin yaşadıkları ve faaliyet gösterdikleri bölge ve şehirler, hem dönemin sosyo-kültürel ortamını gözlemlmek hem de V./XI. asırda öne çıkan ilim merkezlerini tespit etmek bakımından ayrı bir önem taşımaktadır. Bunun için öncelikle mezkur vâizlerin nisbelerinden hareketle hangi bölge ve şehirlerde yaşadıkları, sonra da dinî, ilmî ve fikrî faaliyetlerini nerelerde yoğunlaştırdıkları tespit edilmiştir. Sonuç itibarıyla 69 vâiz ve hatibden yaklaşık yarısının Horasan ve Mâverâünnehir bölgelerinde yaşadıkları görülmektedir. Nitekim Nişâbur’da 16, İsfahan’da 4, Rey’de 3, Herat ve Şiraz’da 2’şer, Buhârâ, Merv, Cürcân, Tûs, Nesef, Bistam ve Hemedan’da 1’er olmak üzere toplamda 34 vâiz ilmî yaşantılarını büyük oranda söz konusu bölge şehirlerinde sürdürmüşlerdir. Bunları takiben vâiz ve hatiblerden 19’unun Bağdat’da, 4’ünün Şam/Dımaşk’da, 1’inin Musul, 1’inin de Harran’da vaaz ve hitabet faaliyetlerini yürüttükleri anlaşılmaktadır. Geriye kalan vâizler ise Endülüs şehirleri olan Kurtuba, İşbiliye ve Tuleytula (5), Mısır (3) ve Tunus/Kayravan’da (1) faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

Tabii olarak burada vâiz ve hatiplerin daha çok bir şehir ya da bölgeye mensubiyetlerini gösteren nisbelerinden hareketle ya da faaliyetlerini yoğunlaştırdıkları şehirler bağlamında bir değerlendirilme yapılmıştır. ⁵⁰ Halbuki bu dönemde birçok âlim şahsiyet gibi, hatîb ve vâizlerin de çok değişik bölge ve şehirlere rihleler/ilmî seyahatlar yaptıkları kaydedilmektedir. Bu şehirler arasında Nişâbur ve Bağdat’ın öne çıktığı görülmektedir. Nişâbur, Selçukluların hüküm sürdüğü ve Eş’arî ekolünün gelişimini tamamladığı yöre olması bakımından oldukça anlamlıdır. Hilâfet merkezi olan Bağdat’ın da, bu dönemde ilmî ve fikrî canlılığını devam ettirdiğini söylemek mümkündür.

48 Hayatı hakkında bk. Zehebî, *Siyer*, XVII, 624-6.

49 Zehebî, *Siyer*, XVIII, 507.

50 Nisbelerin ilim merkezleri ve ulemâ hareketliliğini tespitteki önemi hakkında bk. Muhammed Enes Topgöl, “Erken Dönem İslam Tarihi’nde İlim Merkezleri ve Ulema Hareketliliğinin Tespiti Üzerine Metodolojik Bir Arayış: Nisbeler”, *DİVAN*, 2017, XXII/1, sy. 42, s. 1-31.

Grafik 1. Vâizlerin Yaşadıkları Bölge ve Şehirler

2.6. Mezhep ve Meşrep Mensûbiyetleri

V./XI. yüzyılda yaşayan vâizlerin, dönemin dinî, sosyal, ilmî ve kültürel yapısı gereği çeşitli mezhep ve meşreplere mensup oldukları görülür. Tespitlerimiz sonucu araştırmaya esas alınan 69 vâiz ve hatîbden 8'inin itikâdî yönden Eş'arî mezhebine, 12 vâizin ise amelde Şâfiî mezhebine mensup oldukları anlaşılmaktadır. Nitekim İbn Fûrek, İbn Habîb en-Nisâbüri (ö. 406/1015), İsmail el-Hirî, Müstağfirî (ö. 432/1041), Abdülkerîm el-Kuşeyrî, Atîk el-Bekrî, Şeyzele ve Ebü'l-Müeyyed el-Gaznevî'nin (ö. 498/1104) Eş'arî mezhebine mensup oldukları ve bunlardan 5'inin aynı zamanda amelde Şâfiî mezhebine mensup oldukları dikkat çekmektedir. Ayrıca 5 vâiz ve hatîbin Hanbelî, 2'sinin Mâlikî ve 1'nin de Hanefî mezhebine mensup oldukları kaydedilmektedir.

Öte yandan bu dönemde yaşayan vâizlerin, ilk dört asırda olduğu gibi bir şekilde zühd hayatı ve tasavvufla ilişkili olarak zâhid, sûfî, mutasavvıf gibi vasıflarla anıldıkları, bunlardan bazılarının aynı zamanda "zühd" konusunda müstakil eser yazdıkları görülür. Nitekim 69 vâiz ve hatîpden 21'i aynı zamanda, zâhid, sûfî, mutassavvıf ya da sûfî meşreb gibi vasıflarla

anılırken, bunlardan Ebû Saîd Abdullah en-Nisâbûrî (ö. 407/1016), İbn Muğîs (ö. 429/1037) ve Hüseyin el-Kâşgarî (ö. 484/1091) bu sahada özel anlamda “ez-Zühd” adlı eserler telif etmişlerdir. Bu durum vâizlik mesleğinin, hadis ilminin yanında, aynı zamanda zâhidlik ve tasavvufla çok yakın bir irtibat halinde olduğunu göstermektedir. Hicrî ilk dört asırdaki, vâiz ve kıssacıların önemli bir kısmının âbid, zâhid ve mutasavvıf oldukları⁵¹ dikkate alındığında, V./XI. yüzyılda da genel eğilimin aynı yönde olduğu anlaşılmaktadır.

2.7. Vaaz/Mev‘iza Türü Eser Verenler

İlk dönemlerden itibaren vaaz/mev‘iza konusunda müstakil eserlerin telif edildiği ve tarihi süreçte bu sahada özel bir literatürün oluştuğu bilinmektedir.⁵² V./XI. asırda da değişik adlarla ya da isim belirtilmeksizin “vaaz/mev‘iza konusunda eser telif etti” gibi ifadelerle bu sahada çeşitli kitapların yazıldığı ve hatta bunlardan bir kısmının günümüze kadar ulaştığı görülmektedir. Vâiz ve hatiplerin kaynakları/dayanakları bakımından oldukça önem taşıyan bu tür eserlerden bir kısmı, doğrudan vâizlik ve hatiplik mesleğini icrâ eden vâiz ve hatipler tarafından yazılırken, bir kısmının da değişik ilim dallarına mensup âlimler tarafından telif edildikleri anlaşılmaktadır.

2.7.1. Eser Adı Belirtilmeden

İbnü'l-Cevzî (ö. 597/1201), vâiz Osman en-Nisâbûrî'nin (ö. 416/1025) vaazla ilgili eserinin (*Kitâb fi'l-va'z*)⁵³ bazı faydaları olmakla birlikte, uydurma hadislerle ve rezil rusvay şeylerle dolu olduğunu belirtir.⁵⁴ Bu kitap, o dönemlerde vâizlerin kaynak olarak kullandıkları eser ve hadisler bakımından oldukça dikkat çekicidir. Yine vâizler arasında zikredilen Hasan en-Nisâbûrî (ö. 470/1070),⁵⁵ İbnü'l-Muhîb (ö. 473/1080)⁵⁶ ve Ebü'l-Ferec Abdülvâhid el-Makdisî'nin de vaaz ve tezkîr konusunda eserler verdiği kaydedilir.⁵⁷ Bu eserlerin muhtevaları hakkında bilgi sahibi olmadığımız gibi günümüze ulaşmış oldukları da bilinmemektedir.

2.7.2. Belirli Adlarla Yazılan Eserler

Bu tür eserlerden bir kısmının doğrudan vaaz ve nasihata dair olduğu müellifin kimlik ve kişiliğinden, eserin isminden ya da muhtevastan anlaşılırken, diğer bir kısmı ise, vâiz ve hatiplere kaynak/dayanak oluşturduğu düşünülen kitaplardır.

51 Geniş bilgi ve değerlendirmeler için bk. Cirit, *Halkın İslâm Anlayışının Kaynakları*, s. 171-2, 175.

52 Bu konuda yazılan eserlerin ilk örnekleri ve geniş bilgi için bk. Cirit, *Halkın İslâm Anlayışının Kaynakları*, s. 248-57.

53 Kehhâle, *Mu'cem*, VI, 271.

54 İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 172-3; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 607-8.

55 Kehhâle, *Mu'cem*, III, 241.

56 Zehebi, *Siyer*, XVIII, 378-9; Kehhâle, *Mu'cem*, VIII, 70; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, V, 313.

57 İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, V, 369; Kehhâle, *Mu'cem*, VI, 212.

Tespitlerimize göre bu asırda, doğrudan vâiz ve hatipler tarafından kaleme alınan vaaz/mev'iza ve hitâbet türü eserleri, müellifleriyle birlikte şöylece sıralamak mümkündür: Vâiz İbn Habîb en-Nisâbü'rî'nin *el-Hadâik fi'l-mev'iza*; hatib ve aynı zamanda İşbiliye ve sonra da Sarakosta'da kâdılık görevlerini üstlenen İbnü'l-Hazzâ'nın (ö. 416/1025) *el-Hutab ve'l-hutabâ/Siyeru'l-hutabâ*; vâiz İsa el-Lahmî'nin (ö. 420/1029) *Uyûnü'l-ahbâr fi'l-vâz*; muhaddis ve vâiz Abdullah es-Sadefî'nin (ö. 424/1033) *Kitâbü'l-Emr ve'n-nehî*; çok yönlü âlimlerden ve aynı zamanda vâiz olan İsmail el-Hîrî'nin (ö. 430/1039'dan sonra) *Tezkiretü'l-vâ'izin* ve *Tenbihü'l-vâ'izin*; vâiz ve müzekkir unvanıyla anılan Ebü'l-Meâlî Şeyzele'nin alfabetik olarak sıralanmış mev'izaya dair 115 fasıldan oluşan *Dîvânü'l-üns ve meydânü'l-fürs* adlı eseri.⁵⁸

Ayrıca âlim ve zâhid vâizlerden Ebû Sa'd (Sa'id) el-Hargûşî'nin (ö. 406/1015-6) zühd, tasavvuf ve ahlâka dair *Tehzîbü'l-esrâr fi tabakâti'l-ahyâr* ve *Şerefü'n-nebî*;⁵⁹ imam ve zâhid gibi vasıflarla anılan İbnü'l-Kallâs'ın (ö. 422/1031) öğüt/mevâiz, tavsiye/vasâyâ, zühd ve rekâik konularına tahsis ettiği *Sübülü'l-hayrât*; zâhid Ebü'l-Hasan el-Harakânî'nin (ö. 425/1033) vaaz, nasihat ve menkıbelerini ihtiva eden *Nûru'l-ulûm* adlı eserlerini de bu kapsamda değerlendirmek mümkündür.⁶⁰

Öte yandan, Arap dili âlimi, müfessir ve vâiz Ebü İshâk es-Sa'lebi'nin vaaz/mev'iza kitapları arasında değerlendirebileceğimiz⁶¹ *'Arâisü'l-mecâlis* (*Kasasü'l-enbiyâ*) adlı eseri, hicrî V. asırdan günümüze ulaşan ve vâizlerin kaynakları/dayanakları bakımından oldukça dikkat çekicidir. Âyet ve hadislerin yanı sıra şiirlerle desteklenen eserde mevzû hadislerle İsrâiliyat'a dayalı rivayetlere yer verildiği görülmektedir.⁶²

Hadis hâfızı ve Nesef hatibi olan Müstağfirî'nin, *Fezâilü'l-Kur'ân*, *Şemâilü'n-Nebî*, *Kitâbü'l-Evâil*, *Mârifetü's-sahâbe*, *Hutabü'n-Nebî aleyhi's-selâm* (*el-Hutabü'n-nebeviyye*) ve *Kitâb fi'l-hikme* adlı eserleri⁶³; vâiz unvanıyla da anılan Ebü Abdullah el-Kudâî'nin halk eğitimi bakımından oldukça önem arz eden ve tam adıyla, *Şihâbü'l-ahbâr fi'l-hikem ve'l-emşâl ve'l-âdâb mine'l-ehâdisi'l-merviyeti ani'r-resûli'l-muhtâr*;⁶⁴ yine Kudâî'ye ait, Hz. Ali'nin tebliğleri, öğütleri, edebî sözleri, sorulara verdiği cevaplar, duaları, şiir ve temsillerinden bir kısmının yer aldığı *Düsturu me'âlimi'l-hikem* ve *me'sûru mekârimiş-şiyem* ile vaaz, nasihat ve zikir kitabı olan *Dekâikü'l-ahbâr ve hakâiku* (*hadâiku*)'l-*itibâr* ve yine Kudâî'ye nispet edilen *Dürretü'l-Dürri'l-vâ'izin* ve *zuhru'l-âbidîn* adlı eserler de, vâiz ve hatiplerin kaynakları bağlamında zikredilebilir.⁶⁵

58 İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 260; Kehhâle, *Mu'cem*, VI, 281-2; Zirikli, *el-A'lâm*, IV, 232-3; Mertoğlu, "Şeyzele", *DİA*, XXXIX, 105-6.

59 Diğer eserleri ve bunların mahiyetleri hakkında bk. Zirikli, *el-A'lâm*, IV, 163; Kehhâle, *Mu'cem*, Süleyman Uludağ, "Hargûşî", *DİA*, XVI, 167-8.

60 Harakânî hakkında bilgi için bk. Ayfer Can, "Ebu'l-Hasan Harakânî'nin Hayatı ve Eserleri," *Harakani Dergisi*, 2014, sy. 1, s. 33-48.

61 Cirit, *Halkın İslâm Anlayışının Kaynakları*, s. 248-50.

62 Eserin mahiyeti hakkında bk. Günay Tümer, "Arâisü'l-mecâlis", *DİA*, III, 265-6.

63 Zehebî, *Siyer*, XVII, 564; Kehhâle, *Mu'cem*, III, 150; Zirikli, *el-A'lâm*, II, 128; İbrahim Hatiboğlu, "Müstağfirî", *DİA*, XXXII, 109.

64 Yardım, "Kudâî", *DİA*, XXVI, 309-10; Efendioğlu, "Şihâbü'l-ahbâr", *DİA*, XXXIX, 143-4.

65 Kehhâle, *Mu'cem*, X, 43; Zirikli, *el-A'lâm*, VI, 146; Yardım, "Kudâî", *DİA*, XXVI, 309-10.

Ayrıca yalancılık ve hadis uydurmakla suçlanan Musul kâdısı ve muhaddis olarak tanınan İbn Ved‘ân el-Mevsılî’ye (ö. 494/1101) nisbet edilen, Hz. Peygamber’in zühd ve ah-lâka dair konuşmalarından derlendiği iddia edildiği için *Hutabü’l-erba‘în* (*Erba‘üne hadîs fi’l-hutab ve’l-mev‘iza*) adıyla da anılan *el-Erba‘üne’l-Ved‘aniyye*’si hatip ve vâizlerin kaynak-ları/dayanakları bağlamında iyice tetkik edilmesi gerekli, uydurma rivayetler içeren bir eser-dir. Geçmişten günümüze ulaşan bu ve benzeri oldukça zayıf ya da uydurma haberlerle dolu olan bu tür eserlerden istifade ederken çok titiz davranılması bir zarûrettir. Bu tür kitaplarda, belîğ vaazların, güzel sözlerin bulunmuş olması, bu haberlerin mesnedsiz bir biçimde Hz. Peygamber’e izafe edilmesini asla mazur göstermez.⁶⁶

2.7.3. Siyâsetnâme Türü Eserler

Bu dönemde geniş halk kitleleri dikkate alınarak yazılan vaaz ve nasihat türü eserlerin yanında, üst düzey devlet ricali ve yöneticilerin muhatap alındığı eserler de telif edilmiştir. Nitekim Hatib el-İskâfî’nin (ö. 420/1029) *Lutfü’t-tedbir fi siyâsâti’l-mülûk*⁶⁷ adlı eseri ile Ho-rasan şeyhi olarak tanınan Hâce Abdullah el-Herevî’ye (ö. 481/1089) ait *Makâlât fi’l-mev‘iza li-Nizâmilmülk*⁶⁸ adlı risâlesi muhtemelen yöneticilere öğüt ve nasihatleri ihtiva eden siya-setnâme türü bir eser olmalıdır.

8. Vâizlerin Kaynakları

Her dönemde olduğu gibi V./XI. yüzyılda da dini maksatlarla halka hitap eden vâiz ve hatiplerin en başta gelen kaynakları ya da dayanakları arasında Kur‘ân-ı Kerim ve onun açıklamaları ile hadisler gelmektedir. Nitekim vâiz ve müzekkirlerin önde gelenlerinden biri ve tefsir ilminde de önemli bir yere sahip olan Yahya b. Ammâr’ın, hicrî 392’de minber-den Kur‘ân’ın tefsirini tamamladığı ve yeniden tefsire başlayıp vefat edinceye kadar tekrar Kıyâme suresine ulaştığı belirtilir.⁶⁹ Anlaşılan o ki, Kur‘ân onun için bitmez ve tükenmez bir kaynak durumundadır. Yine Arap dili âlimi, müfessir ve vaaz konusunda da oldukça yet-kin biri olan Ebû İshâk es-Sa‘lebî’nin, en önemli eseri *el-Keşf ve’l-beyân an-tefsiri’l-Kur‘ân* adlı tefsiridir.⁷⁰ Sa‘lebî’nin, vaaz/mev‘iza kitapları arasında değerlendirebileceğimiz⁷¹ *Arâ’i-sü’l-mecâlis* adlı eseri ise, esas itibarıyla *el-Keşf*’in kıssalarla ilgili bölümlerinden yapılan seç-melerinden meydana getirilmiştir. Âyet ve hadislerin yanı sıra şiirlerle desteklenen, *el-Keşf*’te olduğu gibi mevzû hadislerle İsrâiliyat’a dayalı rivayetlere yer verilen ve günümüze ulaşan

66 Eserin yazma nüshaları, üzerinde yapılan çalışma ve neşirler için bk. Emin Aşıkcutlu, “İbn Ved‘ân”, *DİA*, XX, 441.

67 Mustafa Öz, “İskâfî, Hatib”, *DİA*, XXII, 552.

68 Hayatı ve eserleri hakkında bk. Yazıcı-Uludağ, “Herevî”, *DİA*, XVII, 224-6.

69 Zehebi, *Siyer*, XVII, 481-3.

70 Hayatı ve eserleri hakkında geniş bilgi için bk. Zehebi, *Siyer*, XVII, 435-7; Safedî, *el-Vâfi*, VII, 201; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XV, 15-6; İbn Tağriberdî, *en-Nücümü’z-zâhire*, IV, 285; Kehhâle, *Mu‘cem*, II, 60; Mehmet Suat Mertoğlu, “Sa‘lebî”, *DİA*, XXXVI, 28-9.

71 Cirit, *Halkın İslâm Anlayışının Kaynakları*, s. 248-50.

eser⁷² vâızlerin kaynakları/dayanakları bağlamında oldukça dikkat çekicidir. Anlaşılacağı üzere eserde, âyet ve açıklamaları, hadis ve şiirlerin yanında, mevzu hadisler ile İsrâiliyat türü haberlere de yer almaktadır.

Tezkiretü'l-vâ'izîn ve Tenbihü'l-vâ'izîn adlı eserlerin kendisine nisbet edildiği⁷³ çok yönlü âlimlerden, vâız İsmail el-Hirî'nin en meşhur eseri, rivayet ve dirayet metotlarının birlikte kullanıldığı *el-Kifâye fi't-tefsir* adlı tefsiridir. Orijinal yorumların yer aldığı tefsirde, kelâma dair meselelerde genellikle Eş'arîler desteklenmiş, Ehl-i bid'at fırkalarının görüşleri reddedilmiş, fikhî konularda Şafî mezhebinin görüşleri tercih edilmiştir. Muhtemelen İsmail el-Hirî'nin de vaazlarda ve ilgili eserlerde en başta gelen kaynağı Kur'ân ve açıklamaları olmalıdır.⁷⁴

Meşhur vâız ve müzekkir Yahya b. Ammâr'dan hadis ve tefsir dersleri alan Hâce Abdullah el-Herevî vaaz meclislerinde hadisleri senetleriyle nakletmeyi prensip haline getirmiş, bu meclislerde hadislerin ta'likan rivayetini hoş karşılamamıştır.⁷⁵

Buna karşılık müfessir ve muhaddis vâızlerden olan ve aynı zamanda Kur'ân tefsirine dair *el-Mukni'* adlı eserin müellifi Hüseyin el-Kâşgarî'nin başta hadis ve tasavvuf olmak üzere 120'nin üzerinde eser telif ettiği ancak, bunlarda pek çok münker habere yer verdiği belirtilmekte ve hadis uydurmakla itham edilmektedir.⁷⁶

Yalancılık ve hadis uydurmakla suçlanan İbn Ved'ân'ın Bağdat'a getirdiği belirtilen *el-Erba'üne'l-Ved'aniyye* adlı eser, Hz. Peygamber'in zühd ve ahlâka dair konuşmalarından derlendiği iddia edildiği için *Hutabü'l-erba'in* adıyla da anılır. Resûl-i Ekrem'in hadislerine bazı filozofların hikmetli sözlerini karıştırmak ve senedlerine genellikle meçhul râviler ilâve etmek suretiyle meydana getirilen eser, hatîb ve vâızlerin sözde hadis dayanakları bakımından dikkat çekicidir. Böyle bir eserin hicrî V. asırdan günümüze ulaşmış olması oldukça anlamlıdır.⁷⁷

Bu arada İbn Habîb en-Nisâbü'rî'nin vaazlarında güzel şiirlere yer verdiği belirtilmektedir.⁷⁸

Bütün bunlardan, tabii olarak hatîb ve vâızlerin en başta ve vazgeçilmez kaynakları arasında Kur'ân âyetleri ile bunların açıklaması konumunda olan tefsir kitapları ve hadisler olduğu anlaşılmaktadır. Ancak yukarıda belirtildiği gibi vâız ve hatiplere dayanak teşkil edebilecek bazı kitaplarda mevzu hadislerle, İsrâilî haberlere sıkça yer verildiğinden bu tür eserleri dikkatli kullanmak gerekir. Yine vaaz ve hitâbelerde şiirler ile âbid, zâhid ve sûfilerin menkıbelerine de başvurulduğu söylenebilir.

72 Eserin mahiyeti hakkında bk. Günay, "Arâisü'l-mecâlis", *DİA*, III, 265-6.

73 Zirikî, *el-A'lâm*, I, 309; Görener, "Hirî", *DİA*, XVIII, 124.

74 Hayatı ve faaliyetleri hakkında bk. Hatîb, *Târîh*, VII, 318-9; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 274; Zehebî, *Siyer*, XVII, 539-40; Kehhâle, *Mu'cem*, II, 260; Görener, "Hirî", *DİA*, XVIII, 124-5.

75 Zehebî, *Siyer*, XVIII, 505.

76 Safedî, *el-Vâfi*, XIII, 15; Semâni, *el-Ensâb*, X, 324-5; İbn Hacer el-Askalâni, *Lisânu'l-Mizân* (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde), I-X, Beyrut: Mektebetü'l-matbaati'l-İslâmiyye, 1423/2002, III, 198.

77 Âşikkutlu, "İbn Ved'ân", *DİA*, XX, 441.

78 Zirikî, *el-Alam*, II, 213; Mehmet Ali Sarı, "İbn Habîb en-Nisâbü'rî", *DİA*, XIX, 510.

2.8. Üstlendikleri Görevler ve Meslekleri

Hız. Ömer'in hilafetinin son yıllarında vâizlik (kasas), Kur'ân-ı Kerîm ve hadis açıklamaları şeklinde tamamen davet, tebliğ ve irşad gibi dini gayelerle, halifenin iznine bağlı olarak "kâs" adı verilen görevlilerin yürüttüğü bir meslek haline dönüşmüştür. Hulefâ-yı Râşidîn'in son zamanlarından itibaren ve özellikle Muâviye'nin hilafetinde, halka dinî telkin ve Kur'ân-ı Kerîm'i açıklamanın ötesinde mesleklerini, siyâsî maksatların, muhtelif cereyanların neşir ve telkin vasıtası yaptıkları da görülmektedir. Bu arada Mısır ve Dımaşk gibi bazı önemli ve büyük kentlerin kadılıklarına tayin edilenlerin şahsında kadâ ile kasaslığın (vâizliğin) birleştirildiği dikkat çekmektedir.⁷⁹

V./XI. yüzyılda da hitâbet ve vâizliğin değişik adlarla resmî görevler arasında yer aldığı ve bu görevin başta kâdı, vâiz ve hatibler olmak üzere değişik ilmi branşlara mensup âlim şahsiyetler tarafından yürütüldüğü görülmektedir. Nitekim hadis hâfızı ve müerrih Hamza b. Yûsuf es-Sehmî'nin (ö. 427/1035), Cürcan'da hitâbet ve vaaz,⁸⁰ Ebü'l-Fazl el-Hâşimî'nin (ö. 428/1036) Derzican'da kadâ ve hitâbet görevini üstlendiği kaydedilir.⁸¹ Yine fakih, muhaddis, Endülüs şeyhi ve kâdılkudât gibi unvanlarla anılan ve belîğ vaazlarıyla bilinen İbn Muğis'in bir müddet Medînetü'z-zehrâda hitâbet vazifesini, daha sonra da Kurtuba'da vezâretle birlikte hitâbet ve kadâ görevini yerine getirdiği belirtilir.⁸² Ayrıca hatib ve kâdı gibi unvanlarla anılan Ebû Mansûr el-Kûfî (ö. 467/1075) de Dımaşk'ta niyâbeten/vekâleten kadâ ve hitâbet görevini üstlenmiştir.⁸³

Öte yandan bazı hatip ve vâizlerin de, kâdılık görevi üstlendikleri görülmektedir. Nitekim Şam'ın büyüklerinden olan ve edip, şair ve hatib gibi vasıflarla anılan, Muhammed el-Alevî (ö. 408/1017) Dımaşk kâdılığını yürütürken⁸⁴, Şafîî fakihlerinden ve aynı zamanda vâiz olarak nitelendirilen Ebû Ömer el-Bistâmî (ö. 408/1017)⁸⁵ önceleri vaaz ve tezkîr meclisleri tertip ederken, daha sonra bu işi terk ederek tedris, münâzara ve fetva işlerine yönelmiş, 388/998 yılında ise Nişâbur kâdılığını üstlenmiştir.⁸⁶

Yine müftî, vâiz, hatib ve müderris olarak bilinen Abdülvehhâb el-Harrânî hocası Ebû Ya'la'ya niyâbeten Harran kâdılığını üstlenmiştir.⁸⁷ Muhaddis, vâiz ve müzekkir, Irak vâizlerinin şeyhi unvanlarıyla anılan Şeyzele de Bağdat'ta Bâbülezec'de kâdılık görevine tayin edilenlerdendir.⁸⁸

79 Cirit, *Halkın İslâm Anlayışının Kaynakları*, s. 173.

80 Zirikli, *el-A'lâm*, II, 280-1.

81 Hatib, *Târih*, XIV, 547-8; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XV, 258-9; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XV, 663-4.

82 Zehebi, *Siyer*, XVII, 569-70; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, V, 147-8.

83 Safedî, *el-Vâfi*, III, 10; Zirikli, *el-A'lâm*, VI, 100.

84 Safedî, *el-Vâfi*, III, 7; Kehhâle, *Mu'cem*, IX, 244.

85 Zehebi, *Siyer*, XVII, 320-1; Hatib, *Târih*, III, 41-2; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XV, 123; Safedî, *el-Vâfi*, III, 7; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, V, 51-2.

86 İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, V, 52.

87 Zehebi, *Siyer*, XVIII, 560-1; Kehhâle, *Mu'cem*, VI, 218; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, V, 327-8; Zirikli, *el-A'lâm*, IV, 180.

88 İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XVII, 69; Zehebi, *Siyer*, XIX, 174; İbn Hallikân, *Vefeyât*, III, 259-60; Kehhâle, *Mu'cem*, VI, 281-2; Zirikli, IV, 232-3; Mertoğlu, "Şeyzele", *DİA*, XXXIX, 106.

Eşşız bir muhaddis olarak nitelendirilen Ebü'l-Kâsım el-Hemedânî (ö. 468/1076), Hemedan hatibi olarak şöhret bulmuştur.⁸⁹ Nesef'te devrinin Hanefî âlimlerinin önde gelenlerinden biri olan Müstağfırî de aynı zamanda şehrin hatibi olup, kendisinden sonra ise bu görevi oğlu Ebü Zer el-Müstağfırî üstlenmiştir.⁹⁰

Kısaca vaaz ve hitâbetin bu dönemde de resmî görevler arasında yer aldığı ve bu vazifenin başta hatib ve vâizler olmak üzere, kâdı ve fakih gibi değişik ilim erbabı tarafından yürütüldüğü anlaşılmaktadır.

Vâizlerin meslekleriyle ilgili olarak; bir cami, bir medrese, bir de hastahane inşa ettirip bütün servetini ve kütüphanesini buralara vakfeden zâhid vâizlerden Ebü Sa'd (Sa'id) el-Hargûşî'nin serpuş imal ederek kazandığı para ile geçimini temin ettiği, Hatib el-İskâfî'nin ise İsfahan esnafından ayakkabıcı olduğu belirtilmektedir.⁹¹

2.9. Vaaz Mekanları: Camiler

Cami ve mescidlerin İslâm eğitim ve öğretim tarihinde önemli bir yeri vardır. Camiler hem ibadethane, hem birer eğitim ve öğretim müessesesi olarak kullanılmışlardır.⁹² V./XI. yüzyılda ortaya çıkan değişik eğitim kurumları yanında, cami ve mescitlerin özellikle yaygın din eğitimi bakımından önemini koruduğu görülmektedir. Nitekim yaygın din eğitimcileri diyebileceğimiz hatib ve vâizlerin, faaliyetlerini büyük ölçüde cami ve mescitlerde icrâ ettikleri anlaşılmaktadır. Bu dönemde birçok hatib ve vâizin, cami ve mescidlerde halka açık ya da ilmî konuşmalar (*meclisü'l-va'z*) ile fıkıh eğitimi yapılan (*meclisü't-tedris*) oturumlar düzenledikleri kaydedilir.⁹³ Bu dönemde vâiz İbnü'l-Müteyyem'in Bağdat'ta Mansûr/Şehir camisinde vaaz ettiği,⁹⁴ yine vâiz unvanıyla anılan Ebü'l-Hüseyn İbnü's-Semmâk'ın Mansûr ve Mehdî camilerinde kendine mahsus vaaz meclisleri olduğu ve buralarda sûfilerin meşrebi üzere konuşmalar yaptığı belirtilmektedir.⁹⁵

Hanbelî fakihlerinden ve aynı zamanda vâiz unvanıyla anılan Ebü'l-Ferec et-Temîmî'nin (ö. 425/1034) Bağdat Mansûr Camii'nde vaaz ve fetva meclisinin bulunduğu ve burada

89 Zehebi, *Siyer*, XVIII, 348-9; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XVI, 179; İbn Kesir, *el-Bidâye*, XVI, 58; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, V, 294.

90 Zehebi, *Siyer*, XVII, 564-5; Semâni, *el-Ensâb*, XI, 297; Safedî, *el-Vâfi*, XI, 115; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, V, 157; Kehhâle, *Mu'cem*, III, 150; Zirikli, *el-A'lâm*, II, 128; Hatiboğlu, "Müstağfırî", *DİA*, XXXII.

91 Kehhâle, *Mu'cem*, X, 211; Öz, "İskâfî, Hatib", *DİA*, XXII, 552-3.

92 Câmî ve mescidlerin İslâm eğitim-öğretim tarihi bakımından önemi ile dinî ve sosyo-kültürel tarihi hakkında geniş bilgi için bk. Ahmet Önkal- Nebi Bozkurt, "Cami", *DİA*, VII, 46-56; George Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim, İslâm Dünyası ve Hıristiyan Batı* (trc. Ali Hakan Çavuşoğlu - Tuncay Başoğlu), s. 47-9, 58-61.

93 Meclis terimi ilk kullanılışı itibarıyla, bir hocanın önce bir cami ya da mescidde namazını kıldıktan sonra işgal ettiği makamı ifade etmektedir. Sonra da bunun bir uzantısı olarak, içinde eğitim faaliyeti ya da diğer ilmî tartışmaların yapıldığı her türlü oturum için kullanılmış, zamanla pek çok faaliyeti ifade eder olmuştur (bk. Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 45-6).

94 Zehebi, *Siyer*, XVII, 288-9; Hatib, *Târîh*, VI, 23; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, V, 53.

95 Hatib, *Târîh*, V, 177-8; İbn Asâkir, *Muhtasarü Târîhi Dımaşk*, III, 46-7; İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, XV, 237-8.

Ahmed b. Hanbelî'nin görüşleri doğrultusunda fetva/hüküm verdiği,⁹⁶ yine vâiz unvanıyla anılan İbnü'l-Allâf'ın (ö. 442/1050) Mehdi ve Mansûr Cami'lerinde kendisine ait ilim ve vaaz meclislerinin bulunduğu kaydedilmektedir.⁹⁷

Hatîb, vâiz ve müzekkir gibi vasıflarla anılan İsmail es-Sâbûnî, Nişâbur'un önde gelen vâizlerinden olan babası Ebû Nasr mezhep kavgası sebebiyle öldürülünce oldukça erken sayılabilecek bir yaşta, babasının makamında vaaz meclisleri akdetmeye başlamıştır. Aynı zamanda çok yönlü âlim bir şahsiyet olan Sâbûnî, Nişâbur'daki merkez camide ders vermiş, 70 sene Müslümanlara vaaz etmiş, camide yaklaşık 20 sene hitâbet ve imamet görevinde bulunmuştur. Akâid konularında Ehl-i hadis'in görüşlerini benimsediği anlaşılan Sâbûnî, bölgesinde mutasavvıf âlim olarak saygı görmüş, dönemindeki Müşebbihe ve Mücessime fırkaları karşısında Sünnî akidenin yılmaz savunucusu/sünnetin kılıcı olmuştur.⁹⁸ Yine bu bağlamda vâiz Atîk el-Bekrî'nin Bağdat camilerinde⁹⁹ vaaz ettiği,¹⁰⁰ Hanbelî fakih ve vâiz gibi vasıflarla anılan ve döneminde Irak halkının şeyhi konumunda olan Ebû Muhammed et-Temîmî'nin ise Mansûr Camii'nde daha sonra da Kasr Camii'nde fetva ve vaaz meclisleri tertip ettiği ve burada hadis rivayet edip fetva verdiği kaydedilir.¹⁰¹

Bütün bunlardan umuma açık mekanlar olan cami ve mescidlerin V./XI. yüzyılda, hatîb ve vâizlerin başlıca faaliyet mekanları olduğu anlaşılmaktadır.

Sonuç

Hz. Ömer'in hilafetinin son yıllarında vâizlik (kasas), Kur'ân-ı Kerîm ve hadis açıklamaları şeklinde tamamen davet, tebliğ ve irşad gibi dini gayelerle, halifenin iznine bağlı olarak "kâs" adı verilen görevlilerin yürüttüğü bir meslek haline dönüşmüştür. Bu bağlamda V./XI. yüzyılda dini amaçlarla, resmî ya da gayri resmî olarak, büyük ölçüde cami ve mescidler olmak üzere, değişik mekanlarda topluma hitap eden kimseler yaygın bir biçimde "vâiz" olarak nitelendirilmiştir. Bunun yanında az da olsa "hatîb" ve "müzekkir" tabirlerine de rastlanmaktadır.

96 Hatîb, *Târih*, XII, 293; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 244.

97 Hatîb, *Târih*, IV, 173-4; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XV, 328; Semânî, *el-Ensâb*, IX, 98; Zehebî, *Siyer*, XVII, 608; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, V, 190.

98 Hayatı ve faaliyetleri hakkında bk. Zehebî, *Siyer*, XVIII, 40-4; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XV, 753-4; Kehhâle, *Mu'cem*, II, 275-6; Ziriklî, *el-A'lâm*, I, 317; Arûci, "Sâbûnî, İsmail b. Abdurrahman", *DİA*, XXXV, 359-60.

99 V./XI. yüzyıl ortalarında Bağdat'ta yalnızca altı câmi, buna karşılık yüzlerce mescid veya benzeri ibâdethane bulunduğu kaydedilir. Aynı zamanda cuma namazlarının kılındığı bu altı câmi şunlardır: Halife Mansûr'un kurduğu Şehir Câmii, Rusâfe Mahallesi Câmii/el-Mehdî Câmii, Halife Sarayı Câmii/Câmiu'l-Kasr, Berâsâ Mahallesi Câmii, Ümmü Ca'fer Timarı Câmii ve Harbiye Mahallesi Câmii. Bu dönemde Bağdat'ta üç bin kadar mescid, yani cuma namazı kılınmayan türden ibâdethane olduğu kaydedilmektedir (bk. Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 48-9).

100 Zehebî, *Siyer*, XVIII, 561-2; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, V, 329-30.

101 Zehebî, *Siyer*, XVIII, 609-15; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XVII, 19-21; Safedî, *el-Vâfi*, XIV, 76-7; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, VIII, 507; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XVI, 149-50; İbnü'l-İmâd, *Şezerât*, V, 380; Ziriklî, *el-A'lâm*, III, 19.

Öte yandan bu yüzyılda da hitâbet ve vâizliğin, “hitâbet ve vaaz”, “hitâbet ve kadâ” gibi değişik adlarla resmî görevler arasında yer aldığı ve bu görevin başta hatib ve vâizler olmak üzere, kâdı ve değişik ilmi branşlara mensup âlim şahsiyetler tarafından yürütüldüğü görülmektedir.

V./XI. yüzyılda yaşayan ya da bu asırda vefat eden vâiz ve hatiplerin, değişik ilim dallarında ve farklı dereceler ifade eden ilmî unvanlarla anıldıkları görülür. Bunlar arasında müfessir, mukrî, hâfız, muhaddis, fakih, mütekellim ve müerrih gibi ilmî unvanlar dikkat çeker. Vâiz ve hatiplerden bazıları temel İslâmî ilimlerin hemen hemen tamamında, hatta dil ve edebiyat bilimlerinde temayüz edip çok yönlü âlimler olarak karşımıza çıkarken, diğer bir kısmının en az bir ve daha fazla ilim dalında öne çıktığı görülür.

Hadis rivayet kriterleri bakımından bu dönemde yaşayan vâiz ve hatiblerin önemli bir kısmının değişik lafızlarla açıkça/sarahaten veya dolaylı bir biçimde ta'dil edilip güvenilir hadis râvileri oldukları ya da en azından haklarında herhangi bir tenkit ifadesinin yer olmadığı dikkat çeker. Buna mukabil bazı vâizlerin hadis rivayeti bakımından zayıf, hatta bunlardan bir kısmının da, hadis uydurmakla itham edildikleri ya da eserlerinde oldukça zayıf/münker rivayetlere yer vermeleri sebebiyle tenkide uğradıkları anlaşılmaktadır.

Araştırmaya konu vâiz ve hatiplerin yaklaşık yarısının başta Nişâbur, İsfahan ve Rey gibi Horasan bölgesi şehirlerinde yaşadıkları; bunları takiben Bağdat, Şam/Dımaşk ve Musul gibi kadim şehirlerin geldiği görülmektedir. Bu durum V./XI. asırda öne çıkan ilim merkezleri ve sosyo-kültürel ortam bakımından oldukça dikkat çekicidir.

Öte yandan bu yüzyılda yaşayan vâizlerin, dönemin dinî, sosyal, ilmî ve kültürel yapısı gereği çeşitli mezhep ve meşreplere mensup oldukları görülür. Hatib ve vâizler arasında Eş'arî-Şâfiî çizgisinin hâkim olduğu, bunların önemli bir kısmının başta Mu'tezile olmak üzere bid'at sayılan diğer mezhep mensuplarıyla yoğun bir mücadele içinde oldukları dikkat çekmektedir. Ayrıca bu dönemde yaşayan vâizlerin, ilk dört asırda olduğu gibi, bir şekilde zühd hayatı ve tasavvufla ilişkili olarak zâhid, sûfi, mutasavvıf gibi vasıflarla anıldıkları, bunlardan bazılarının aynı zamanda “zühd” konusunda müstakil eser yazdıkları görülür. Bu durumu vâizlik mesleğinin, hadis ilminin yanında, aynı zamanda zâhidlik/zühd ve tasavvufla çok yakın bir ilişki halinde olduğunun bir göstergesi olarak değerlendirmek mümkündür. Hicri ilk dört asırdaki, vâiz ve kıssacıların önemli bir kısmının âbid, zâhid ve mutasavvıf oldukları dikkate alındığında, V./XI. yüzyılda da genel eğilimin aynı yönde olduğu söylenebilir.

V./XI. asırda, vaaz/mev'iza türü çeşitli eserler telif edilmiş hatta bunlardan bir kısmı günümüze ulaşmıştır. Vâiz ve hatiplerin kaynakları/dayanakları bakımından oldukça önem taşıyan bu tür eserlerden bir kısmı, doğrudan vâizlik ve hatiplik mesleğini icra eden vâiz ve hatipler tarafından yazılırken, bir kısmı da değişik ilim dallarına mensup âlimler tarafından telif edilmiştir. Geniş halk kitleleri dikkate alınarak yazılan vaaz ve nasihat türü eserlerin yanında, üst düzey devlet ricali ve yöneticilerin muhatap alındığı eserler de kaleme alınmıştır.

Bunlardan V./XI. asırdan günümüze ulaşan vaaz/mev'iza türü bazı eserlerde oldukça zayıf, uydurma hadis ve İsrâiliyyat türü haberlere yer verildiğinden, söz konusu kitaplardan istifade ederken çok titiz davranılması bir zarûrettir. Bu tür kitaplarda, belîğ vaazların, güzel sözlerin bulunmuş olması, bu haberlerin mesnedsiz bir biçimde Hz. Peygamber'e izafe edilmesini asla mazur göstermez.

Hatîb ve vâizler tabii olarak dinî, sosyal, ilmî ve kültürel hayatla iç içe olduklarından, zaman zaman siyâsî otorite ya da diğer güç odaklarıyla çatıştıkları, anlaşmazlık yaşadıkları, takibata uğrayıp sürgün ve hapis cezasına varan çeşitli boyutlarda cezâyî müeyyidelere maruz kaldıkları görülmektedir. Bu durum dönemin belki de tek ve en etkili kitle iletişim vâsıtası olan hitâbet ve vaazın ya da hatîb ve vâizlerin; dinî, siyâsî, sosyal, ilmî ve kültürel hayattaki etkinliklerini göstermesi bakımından oldukça dikkat çekicidir.

Sonuç olarak hatîb ve vâizlerin günün şartlarına göre dinî, ilmî, ahlâkî ve psiko-sosyal açıdan çok iyi yetiştirilmeleri ve vaaz kaynaklarının mesnedsiz bilgilerden arındırılması, yaygın din eğitimi bakımından önemini ve güncelliğini muhafaza etmektedir.

Kaynaklar

- Aruçi, Muhammed. "Sâbüni, İsmail b. Abdurrahman." *DİA*, XXXV, 359-60.
- Âşikkutlu, Emin. "İbn Ved'ân." *DİA*, XX, 440-41.
- Başoğlu, Tuncay. "Hicri Beşinci Asırda Fıkıh." *İLAM Araştırma Dergisi*, Temmuz-Aralık 1998, III, sy. 2, s. 113-40.
- Can, Ayfer. "Ebu'l-Hasan Harakânî'nin Hayatı ve Eserleri." *Harakani Dergisi*, 2014, sy. 1, s. 33-48.
- Cirit, Hasan. *Hadise Giriş, Tarihçe, Literatür ve Seçme Hadisler*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2015.
- . *Halkın İslâm Anlayışının Kaynakları*. İstanbul: Çamlıca Yayınları, 2002.
- Çubukçu, İbrahim Agâh. "Hicri 5./Milâdi 11. Yüzyılda İslâm'da Siyâsi ve Dinî Durum." *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1965, XIII, s. 39-44.
- Efendioğlu, Mehmet. "Şihâbü'l-ahbâr." *DİA*, XXXIX, 143-4.
- Görener, İbrahim. "Hiri." *DİA*, XVIII, 124-5.
- Hatib el-Bağdâdi, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit. *Târîhu Bağdâd*. I-XIV, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, ts.
- Hatiboğlu, İbrahim. "Müstağfirî." *DİA*, XXXII, 108-9.
- İbn Hacer el-Askalânî. *Lisânü'l-Mizân* (nşr. Abdülfettâh Ebû Gudde). I-X, Beyrut: Mektebetü'l-matbaati'l-İslâmiyye, 1423/2002.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed. *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâü ebnâi'z-zamân* (nşr. İhsan Abbâs), I-VIII, Beyrut: Dâru sâdir, 1968-1972.
- İbn Kesir, İsmail b. Ömer. *el-Bidâye ve'n-nihâye* (nşr. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki). I-XXI, Cize: Dâru Hecr, 1418/1997.
- İbn Tağrıberdi, Ebü'l-Mehâsin Yusuf b. Tağrıberdi. *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısr ve'l-Kâhire* (nşr. Muhammed Hüseyin Şemsüddin). I-XVI, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1413/1992.
- İbnü'l-Cevzî, Abdurrahman b. Ali b. el-Cevzî. *el-Muntazam fi târihi'l-ümem ve'l-mülûk* (nşr. Muhammed Abdülkâdir Atâ - Mustafa Abdülkâdir Atâ). I-XVIII, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1404/1984.
- İbnü'l-Esir, Ali b. Muhammed b. Esir. *el-Kâmil fi't-târih* (nşr. Ebü'l-Fidâ Abdullah el-Kâdi). I-XI, Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1407/1987.
- İbnü'l-İmâd, Abdülhay b. Ahmed. *Şezerâtü'z-zeheb fi ahbâri men zeheb* (nşr. Abdülkâdir el-Arnaût - Mahmud el-Arnaût). I-X, Beyrut: Dâru İbn Kesir, 1406/1986.
- Kandemir, M. Yaşar. "Hadis." *DİA*, XV, 27-64.
- . "Hâkim en-Nisâbüri", *DİA*, XV, 190-3.
- Karaman, Hayreddin. "Fıkıh," *DİA*, XIII, 1-27.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-müellifin*. I-XV, Beyrut: Mektebetü'l-müsennâ, ts.
- Makdisi, George. *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim, İslâm Dünyası ve Hıristiyan Batı* (trc. Ali Hakan Çavuşoğlu - Tuncay Başoğlu). İstanbul: Klasik yayınları, 2012.
- Mertoğlu, Mehmet Suat. "Sa'lebi." *DİA*, XXXVI, 28-9.
- . "Şeyzele." *DİA*, XXXIX, 106.
- Ocak, Ahmet. "Selçuklular." *DİA*, XXXVI, 375-7.
- Önkal, Ahmet. - Nebi Bozkurt. "Cami." *DİA*, VII, 46-56.
- Öz, Mustafa, "İskâfi, Hatib." *DİA*, XXII, 552-3.
- . "Şerif el-Murtazâ." *DİA*, XXXVIII, 586-8.
- . "Tüsü, Ebû Cafer." *DİA*, LXI, 433-5.
- Özgel, İshak. "Büyük Selçuklular Döneminde Tefsir İlimi ve Müfessirler." *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 2005, V, sy. 2, s. 31-51.

- es-Safedî, Selahaddin Halil b. Aybeg es-Safedî. *Kitâbü'l-Vâfi bi'l-vefeyât* (nşr. Ahmed el-Arnaût - Türkî Mustafa). Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, I-XXIX, 1420/2000.
- Sarı, Mehmet Ali. "İbn Habîb en-Nisâbüri." *DİA*, XIX, 510.
- es-Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerim b. Muhammed b. Mansûr el-Mervezî. *el-Ensâb* (nşr. Abdurrahman b. Yahya el-Muallimî el-Yemânî). I-VI, yy. ts. (Haydarabad: Dâiretü'l-maârifî'l-Osmaniyye, 1962'nin ofseti).
- Topgül, Muhammed Enes. "Erken Dönem İslam Tarihi'nde İlim Merkezleri ve Ulema Hareketliliğinin Tespiti Üzerine Metodolojik Bir Arayış: Nisbeler." *DİVAN*, 2017, XXII/1, sy. 42, s. 1-31.
- Tümer, Günay. "Arâisü'l-mecâlis." *DİA*, III, 265-6.
- Uludağ, Süleyman, "er-Risâle." *DİA*, XXXV, 122-3.
- "Hargûşî." *DİA*, XVI, 167-8.
- "Kuşeyri, Abdülkerim b. Hevâzin." *DİA*, XXVI, 473-5.
- Uslu, Recep. "Dekkâk, Ebû Ali." *DİA*, IX, 112.
- Ünalın, Abdülkerim. "Kiyâ el-Herrâsi." *DİA*, XXVI, 126.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah. *Mu'cemü'l-büldân*. I-V, Beyrut: Dâru sâdır, ts.
- Yardım, Ali. "Kudâi." *DİA*, XXVI, 309-10.
- *Şihâbü'l-Ahbâr Tercümesi*. İstanbul: Damla Yayınları, 1999.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "İbn Fûrek." *DİA*, XIX, 495-8.
- Yazıcı, Tahsin. "Ebû Ali el-Fârmedî." *DİA*, X, 90.
- Yazıcı, Tahsin - Süleyman Uludağ. "Herevî, Hâce Abdullah." *DİA*, XVII, 222-6.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Abbâsiler." *DİA*, I, 31-48.
- ez-Zehabî, Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehabî. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ'* (nşr. Şuayb el-Arnaût - v.dğr.). I-XXIII, Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1406/1986.
- *Tezkiretü'l-huffâz*. I-IV, Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-Arabî, 1956.
- ez-Ziriklî, Hayreddin. *el-A'lâm* (nşr. Züheyr Fethullah). I-VIII, Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâyin, 1404/1984.